Dr.Saleh Ebrahimi

کۆمەڵە و تاریٚ

(: وارگەو ناوەدارانی) کورد

به لێکۆڵینه وەونوسین به شێوەی دایرەتولمەعاریف

بەرگی سێوەم

هەرکەسیٚ فەرهەنگ و زانین بە دەس بێنیٚ
رەحمەت و بەرەکەت بە سەر خوێدا دەبارێنی (شەپۆل)

نوسەر: محەمەد صالح ئیبراهیمی (شەپۆل)

Dr.Saleh Ebrahimi

لاپەڕەی کتێب وەک شاپەرەکەن ڕوحی ئێمە بۆلای نورو روناکی دەخاتە هەلفرین: ویلتێر.

ناسنامەی کتێب :

کۆمەڵە و تاریێ : وارگەو ناودارانی کورد

بە لیکۆڵینە وەونوسین بە شێوەی دایرەتولمەعاریف

بەرگی سێوەم

☐ ـ نوسراوی: دوکتور محەمەد صالح ئیبراهیمی (شەپۆل)

☐ ویرستار: ئەندازیار مام ئازاد ئیبراهیمی.

☐ پیت‌چینی بەکامپیوتێر: مؤئەسەسەی نەقش چەلیپا خانم تاهیرە شامانیان

هەرکاتێ دەچمە پەرلانە خەفەتمە؛ کە تەمەن، چەن کورتە، بۆکەڵک وەرگرتن لەو سفرە رەنگینە (شەپۆل).

ئەم کتێبە پێشکەشە بە باوک و دایکم.

Dr.Saleh Ebrahimi

سەرەتا

دوای گرتنی قوستەنتەنیە (بیزانس) بە دەستی موسوڵمانان و هاتنە سەرکاری عوسمانی؛ هێمان ئوروپای مەسیحی کە لە جەنگی سەلیبیدا تێشکابوون، خۆیان کۆ نەکردبۆوە؛ ئیمپەراتۆری عوسمانی لە سەدەی ١٧ ی زایینی پەلاماری ئوروپایانی دا و لەم لاشەوە راپەڕینی سەنعەتی لە ئوروپا و سازبوونی هێزی دەریایی ئەوان کە توانیان پەرە بە وزەی ئیستعماری خۆیان لە ئاسیا، ئەفریقا و ئەمریکا بدەن و رق و قینی هێرشی عوسمانی و ئازار و شکەنجە و تالان و برۆیێ کە تورکی عوسمانی بە سەر ئەوانیدا هێنابوو، لە دڵ و دەرونیاندا، دەکولێ و دەرەتانیان بۆ هەڵکەوت و دایان بە سەر عوسمانیدا و لە سەر تەختی بەخت لایان بردن، چون عوسمانی لە نێو خۆیدا گەندەڵ بوو خەریکی دزی و زۆرویژی و ئیفساد کردن بو، جا ئەوە بو لە نیوەی دوەمی سەدەی (١٨) کە ئوروپایان یەکیان گرت و لە سەدەی ١٩ کورد و ئەرمەنی کە فرە نارازی بون بە دژی عوسمانی راپەڕین، لە ساڵی ١٨٢٩ی ز، دوای شەڕی روس و عوسمانی کوردەکان هەندێکیان چونە قەفقاز و ئێستا لەو ناوە فرەن.

راپەڕینی کوردەکانی لکاو بە عوسمانیەوە بەر لە تیاچوونی ئیمپەراتوری

عوسمانی لە سەدەی هەژدەوە، لێبرا بە لاسایی کردنەوە لە ئوروپا بەشێوەی مودێرن بە مەرکەز ئۆگرانە، وڵات ببا بەڕێوە، جاران ئەگەر لەگەڵ سەرکردەی هۆزە کوردەکان، خۆی دەخونجان و بە دەغڵی ئەوانەی پێکەوە بەشەڕ دەدا و ئەونەی لە حوکومەت کردنی کوردەکان، خۆ تێهەڵنەدەقورتان، بەڵام لەوە بەدوا بەتایبەت لە سەدەی نۆزدەوە، لە ترسی ئەوەی کوردەکان بە روس و ئینگلیس ئۆگری پەیدا نەکەن، دەسی کرد بە نابودکردنی حوکومەتە کوردیەکان. یەکەم نەتیجەی ئەم سیاسەتە ناشیانەی عوسمانی، کوردەکانی کردە دوژمنی حوکومەتی ئەستەمبوڵ و ئەو پاشا کوردانە، کە دیتیان بە پانەوە تورکی عوسمانی هوروژمیان بۆ وڵاتی کورد و کوردستان هێناوە، بە دژی عوسمانی راپەڕین. ئەم بزاوانە یەکێکیان لە سەدەی هەژدە و سەرەتای سەدەی نۆزدە، ڕووی داوە و راپەڕینی دوەمی کوردەکان بە دژی عوسمانی لە نیوەی سەدەی نۆزدە، ڕووی داوە.

Dr.Saleh Ebrahimi

یەکێ لەو ڕاپەڕینانە، **ڕاپەڕینی بەکرپاشای کوڕی سلێمان پاشای بەبە یا بابان** بووە، کە بە دژی حوکومەتی بەغدادا چووەو بەداخەوە لە ساڵی ١٧١٦ی زایینی کوژراوە.

دووەم: **ڕاپەڕینی ئەورەحمان پاشای بابان** بە دژی والی بەغا بووە، کە لە ساڵی ١٧٨٨ی زایینی کە براکەی پشتی چۆڵ کرد و یارمەتی والی بەغای دا، حوکومەتی ئەورەحمان پاشای بابان تێشکا.

سێوەم: **ڕاپەڕینی محەمەد پاشای ڕەواندز** بووە، لە ساڵی ١٨٣٠ی ز. لەو ڕاپەڕینە محەمەد پاشا بە دژی داگیرکەران، توانی ناوچەی هەولێر و ڕانیە و بەردەقیتی کورد، ماردین و نەسیبەین، وەک هەولێر، عیمادیە، کۆیێ، ڕانیە، سلێمانی، دوکان، زاخۆ، ڕەواندز، دهۆک، جزیرەی عەبدولعەزیز کوڕی عومەر کوردی خەڵکی بەرقەعید سەر بە موسڵ، کە لە ٥٥٥ مانگی و ١١٦٠ ز- لە دایک بووە؛ ئەبولفیدا (٣-١٣٩) و کوڕی خەلەکان لە باسی جزیرەدا (ع) کۆبەی پەڕەی ١٧١ شەرەفنامە بە زمانی کوردی چاپی ١٩٨١ز - ئۆفێستی تاران جەواهیری) ناوچەی بادینان و زاخۆ لە بن‌دەس تورکی عوسمانی ڕزگار بکا. محەمەد پاشای ڕەواندز فرە لە بیری ئەوەدا بووە کە کاروباری وڵات و دەستووری سیاسی و ڕامیاری و کۆمەڵایەتی و ئابووری خۆی بە پێی شەریعەت و فتوای زانایانی دینی ئەنجام بدا، پاشای ڕەواندز لە سەرەتاوە نەیارانی ناوچەیی، وەکو یەزیدیەکان و ئەمیرانی بابان و سەرکردەی هۆزە کوردەکانی ناوچەیی، سەرکوت کرد و سەرزەویەکانی ئەوانی خستە بن‌دەس خۆی. بۆ نموونە خەتێ، بێتوێن، خەلەکان، دێ گەلە، چناران بو بە موڵکی سۆران. ئەو میرە گەورە و مەزنە فرە بوێر و ئازا و ڕەشید و بێ‌ڕوحمیش بووە و بۆ ماوەی چوارساڵ لەو ناوەندانەدا تا شاری موسڵ بەو پەڕی دەسەڵاتەوە حوکومەتی کردوە و حوکومەتەکەیشی لە لایەن والی بەغا نوێنەری ئیمپەراتوری عوسمانی بەرەسمی ناسرابوو . عوسمانی لەوەی کە ناوچەکە وا بە وزە و قودرەتەوە ئیدارە دەکا ناڕازی نەبووە.

ڕاپەڕینی بەدرخان پاشا کە بە شایەدی دۆست و دوژمن ئەم ڕاپەڕینە لە سۆنگەی بیر و هزری کوردایەتی و ناسیونالیزیمی کوردی و لە ڕووی نەتەوەخوازی بۆ دامەزراندنی

Dr.Saleh Ebrahimi

دەوڵەتی کوردی بووە. ئەم ڕاپەڕینـە دوای ئـەوەی عوسمـانی دەسـی کـرد بـە لابـردنی ئەمیرنشینەکانی وڵاتی کـــوردەواری و لکاندنی سەرزەوی کوردستـــان بە حوکومەتی ناوەندی ئەستەمبولەوە، ڕاپەڕینی بەدرخان پاشا پێیهەڵگرت. بەدرخان پاشـا لـە ساڵـی ١٨٠٢ی ز، لە جزیرە پێتەختی حوکمڕانی بۆتـان لـە نێـو خانـەدانێکـی حـاکم و خـاوەن دەسەڵات لەدایک بووە و لە ساڵی ١٨٢١یز، دوای وەفاتی باوکی دەسـەڵاتی حوکمـڕانی گرتە دەس. دوابەدوای تێشکانی سپای عوسمانی بە دەس ئیبراهیم پاشا، حاکمی میـسر، بەدرخان پاشا لەگەڵ حاکمانی کورد پێوەنـدی سـازدا. لـە حاکمـانی قارسـەوە (کـە لـە باکووریترین نوختەی کوردستانە) تا میرەکانی ئەردەڵان، هەمـو حاکمـانی کوردسـتانی لەگەڵ خۆی یەکخستن و موتەحیدی کردن و لە ئاخری دەهەی چلی سەدەی نـۆزدەی زاینی، ڕاپەڕینی خـۆی بـە نییـەتی بـەدیهێنانی کوردسـتانێکی ئـازاد و سـەربەخۆ دەس پێکرد. باوەکو ڕاپەڕینەکە فرە سەرکەوتوانە و بەپەلە سـەری گـرت و پێـشکەوت، بـەڵام حوکومـەتی عوسمـانی بـە کۆمـەگی هەیئـەتی ئـاینی ئینگلیـسی و ئـەمریکایی هـۆزە مەسیحییەکانی لە بەدرخان پاشا، دوور خستەوە و ئەوسا بە گزی و فزی «یەزدان شـێر» ی برازا و فەرماندەی دەسەی خۆرهەڵاتی سـپای بـەدرخان پاشـایان فریـو دا و ئـاخرین دەسیانلە ڕاپەڕین وەشاندو بەدرخان پاشا ناچار خۆیدا بەدەسەوە و لە ساڵی ١٨٦٨ی ز ، لە شاربەدەرا وەفاتی کرد.

ڕاپەڕینی یەزدانشێر برازای بەدرخان پاشا. یەزدانشێر کە لە ساڵی ١٨٠٥ی ز، لـە سـەر ئەمیرنشینی هەکاری لایان بردبوو، دوای دەس پێکـردنی شـەڕی ڕوسو عوسمـانی لـە ساڵی ٨٥٣ کەوتە بیرکردنەوە و لە بەهاری ١٨٨٥ دوای ئـەوەی هێزێکـی پێکـەوە نـا لـە بدلیس دەسی کرد بە ڕاپەڕین و بە گرتنی موسڵ، سیرتو هـەکاری (ناوەنـدی عومـدەی نیزامی عوسمانی لە ناوچەدا) سـەرزەویێ پـان و بـەرینی لـە نێزیکـی شـاری بـەغاوە تـا دەریاچەی وان و دیاربەکر (ئامێـد) ی خستەبندەسـەڵاتی خـۆی. بـەهـاتنی زمـسان و گەڕانەوەی ڕوسەکان بۆ بنکەی زستانی خۆیان، حوکومـەتی عوسمـانی بـۆ ڕوبەڕوبونـەوە لەگەڵ ڕاپەڕینی یەزدانشێر، دەرەتانی بۆ ڕەخسا. لەو نێوانەدا «نمرودرەسام» نوێنەری

Dr.Saleh Ebrahimi

بەریتانیا لە ناوچەدا، رۆڵ و نەخشێ فرە گرینگی گێڕا. پوڵ و دراوێ فرەی بە ریشوە دا بە سەرکردەکانی کورد و ئەوانی لە یەزدانشێر دور خستەوە و پشتی راپەڕین خالی بوو. یەزدانشێر کە بۆ ئازادی و سەربەخۆ کردنی کوردستان لە ڕێگای وتویژەوە بە ناوبژی کردنی بەریتانیا، روی کردە ئەستەمبول، باوەکو بریتانیا دڵنیای کرد کە لە وتویژ لەگەڵ حوکومەتی عوسمانی پشتیوانی لە یەزدانشێر دەکا، کەچی هەر گەیشتە ئەستەمبوڵ گرتیان و زیندانیان کرد، جا دوای زیندانی کردنی یەزدانشێر، سپاکەی دوای چەندێ ئاوارە بون لە چیا و نێو کێوە بەرزەکاندا، پرش و بلاو بون. چارەنووسی ئەمیش هەر وەکو بەدرخان پاشای مامی بەسەر هات.

راپەڕینی مەلیک غازی شێخ عوبەیدیلای نەهری شاهی شەمزین.

ئەم راپەڕینە گرینگترین و کوردایەتیترین راپەڕینی کوردە لە سەدەی نۆزدەی زایینیدا و ژمارێ فرە لە لێکۆڵەران، شێخ عوبەیدیلا بە یەکەمین پێشەوای نەتەوە و نیشتمان ئۆگری کورد دەزانن کە کوردایەتی کردوە و درەسی ناسیونالیسمی و کوردایەتی فێری سەرکردەکانی کورد کردوە کە ٢٢٢ کەس لە سەرانی کوردی لە نەهری کۆ کردۆتەوە و ئەنجومەنی کوردی بۆ کوردایەتی کردن بۆ ساز داون و نامەی بۆ"ویلیام ئابوت" ژەنراڵ کونسولی بەریتانیا لە تەوریز، نوسیوە و بەوی راگەیاندوە:« نەتەوەی کورد، نەتەوەیەکە جیایە لە فارس و تورک و عەرەب و رەگەزێ تایبەت بە خۆی هەیە. مەزهەبی کورد لە مەزهەبی ئەوان جیایە و ئاداب و روسوم و خوو ئاکاریان لەوان جیایە، سەرانی کورد و حاکمانی کوردستان چ ئەوانەی لە بندەس تورکی عوسمانی یا لە بندەس حاکمانی قاجار لە ئێراندان، و هەمو نیشتەجێی کوردستان بە یەک دەنگ و بە یەک قسە لە سەر ئەمە سورن کە کورد، ناتوانێ لەگەڵ ئەو دو حوکومەتە مارز و زاڵمەدا کار بکا و لەگەڵیاندا ناتوانێ بژی. پێویستە کارێ بکرێ کە دەوڵەتانی ئوروپا سرنجی کورد بدەن و لێی ورد ببنەوە و لێی بکۆڵنەوە تا باش بزانن کە کورد، نەتەوەیەکە جیا لە تورک و فارس و عەرەب و ئێمەی کورد ئەمانەوێ کاروباری کوردەواری خۆمان بە بیر و هزر و دەس و فەرمانی خۆمان هەڵیبسوورێنین و بەدەسی خۆمان وڵاتی خۆمان ئیدارە بکەین. *(بڕوانە*

Dr.Saleh Ebrahimi

توحفەی ناسری لە تاریخ و جوغرافیا / میرزا شوکروڵلای سنەیی ، ئەفخەرولکوتتاب/ بە بەرکولی دوکتور حەشمەتوڵلا تەبیبی/ ئەمیرکەبیر تاران/١٣٦٢ی هەتاوی) نامەی شێخ بە خەتی خۆی ئێستا بە وێنەی سەنەدی تاریخی لە ئارشیوی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی بەریتانیا راگیرداوە و کۆریس کۆچەرایش لە بابەت نامەی شێخەوە نوسیویەتی: لەگەڵ حوکومەتی قاجار و عوسمانیدا، ناکرێ بەمجۆرە کارێ بکرێ و ناتوانین لەگەڵیاندا بژین. پەڕەی ٢٧ جونبوشی میللی کورد چاپی ١٣٧٣هەتاوی بلاۆکی نیگاە تاران و هەروا کتێبی ئابی ژمارەی ٥ سالی ١٨٨١ ز - پەڕەی ٥٤ و ن. ئا. خەڵفەین راپەڕینی شێخ عوبەیدیلای بەناوی راپەڕینی کوردایەتی و گەورەترین راپەڕینی نەتەوەخوازی کورد، لە سەدەی ١٩ داناوە. تەرجەمەی جەلال تەقی لە روسیەوە بۆ کوردی سۆرانی (شەپۆل).

دوای شەڕی ١٨٧٨ -١٨٧٧ی زاینی، روس و تورکی عوسمانی، کوژران و مردنو تالان و ماڵوێرانی و قات و قڕی و گرانی و هەژاری و دەربەدەری و ئاوارە بونی خەڵکی کورد، خەڵکەکە رویان کردە ماڵە ساداتی نەهری. مەلیک غازی شێخ عوبەیدیلای نەهری لە مێژوی ناوچەی کورد و کوردستان هەر وەکو مونجی تەماشای کراوە و ئەویش بۆ ئازادی کورد و کوردستان راپەڕیوە و دوای تەگبیرو مەشوەرەت بە کورد و سەرانی دڵسۆزی کورد، لە سالی ١٨٨٠ بە سپای کوردەوە لە دو قۆڵەوە هێرشی بردە سەر سپای قاجار لە ئێران، بەلام بە فێڵی روس و دنەدانی ئینگلیس تورکی عوسمانی و قاجار بە یارمەتی روسیە زۆریان بۆ کورد هێنا و لە هەردو لاوە ئابلۆقەیان دا و بە ناچار سپای شێخ بەرەو ناو چیا پاشەکشەی کرد و تورکی عوسمانی بە یارمەتی روس و دنەدانی ئینگلیس شێخیان گرت و ناردیانە حیجاز و سەرەنجام لەوێ لە ١٨٨٣ی ز ، وەفاتی کرد. *(بروانە راپەڕینی مەلیک غازی شێخ عوبەیدیلا نەهری شاهی شەمزین/ د.محەمەد سالح ئیبراهیمی ، شەپۆل/ چاپی ٢٠٠٦ی ز/ وەزارەتی رۆشنبیری/ هەولێر/ کوردستانی ئازاد)*

راپەڕینی ئیحسان نوری پاشا کە لە سالی ١٩٢٠ی ز، تا سالی ١٩٢٥ بەوپەڕی بوێری ئالای ئازادی کورد و کوردستانی لە سەر چیای ئارارت(ئاگرێ) هەڵدابوو کە بەداخەوە بە

Dr.Saleh Ebrahimi

گزی و فزی رەزاخان پەهلەوی و خەیانەتی ئیساساکۆ نیویٚ کە رەزاخانیش ئیجازەی بە سپای تورکی عوسمانی دابو تا لە بەشی کوردستانی بندەسی رەزاخان پشت لە سپای ژنرال ئیحسان نوری پاشا هەلٚوٚی کوردستان بگرن و راپەرین تیٚک بشکیٚنن و ئیحسان نوری پاشا لە دەربەدەری بە مۆتورسیکلیٚت شەهید بکەن کە لە ١٣٥٥/١/٥ی هەتاوی لە بیمارستانی سینا لە تاران وەفاتی کرد و لە قەتعەی ٩ قەبری ژمارە ١٢ لە بەهەشتی زارای تاران بە خاکیان سپاردوە.

راپەرینی شیٚخ عەبدوسەلام بارزانی بۆ دابین کردنی مافی رەوای کورد، شیٚخ عەبدوسەلام لە سالٚی ١٩٠٧ی ز، لە نامەیەکی سەرئاواڵەدا کە بە مۆر و ئیمزای خۆی بۆ کاربەدەسان و گەریٚنەرانی حوکومەتی عوسمانی ناردوە، نوسیویەتی: «١ـ زمانی کوردی ببیٚتە زمانی رەسمی لەم قەزا و فەرمانداریانەدا: دهۆک، ئاکریٚ، زەنگار، ئامیٚد و زاخۆ. ٢ـ خویٚندن بە زمانی کوردی بیٚ لە ناوچەی بادیناندا. ٣ـ کاربەدەسان و فەرمانبەران و هەلسوورپیٚنەرانی ناوچەی بادینان، کورد بن. ٤ـ باجەکان: باجی خزمەتی سپایی‌گەری هەر وەک خۆی بمیٚنیٚ بەو مەرجەی بۆ سازدانی ریٚگا و بان و کردنەوەی فیٚرگە و فیٚرانکۆ بیٚ و لە بادینان و لە ناوچەی بادینان خەرج بکریٚ. ٥ـ لە ناوچەی بادینان بریارەکان بە پیٚودانی شەریعەتی ئیسلام رابگەییٚندریٚن. ٦ـ باجی نارەوا لابریٚن و بە پیٚی شەریعەت باج و خەراج وەربگیردریٚن. ٧ـ قازی و موفتی کە لە بادینان دادەنریٚن دەبیٚ لە سەر ریٚبازی ئیمام شافعی بن، نەک ریٚبازەکانی‌تر *(دەمەلوجی ٨٩)*.

شیٚخ عەبدوسەلام لە ١٩١٤ی ز، لە راژان میوانی سەیید تاهای نەهری دووم دەبیٚ و لە مانگی ئابدا لە تەفلیس چاوی بە گراندۆڤ جیٚگری قەیسەر و سەرکردەی سپای باشور دەکەویٚ و داوای پشتگری لە روسەکان دەکا، بەلام روس یارمەتی شیٚخ نادەن و دەگەریٚتەوە و لە سەر ریٚگا چاوی بە سمکۆی مەزن دەکەویٚ کە بەداخەوە سۆفی عەبدوللا فنکی بۆ پولٚ وەرگرتن لە تورکی عوسمانی کە شیٚخ میوانی دەبیٚ، دەیداتە دەس دوژمن و لە ئاکامدا بە دەستوری سلیٚمان‌نەزیف کوردی والی موسلٚ لە دار دەدریٚ. یانی کورد بۆ رازی کردنی تورکی عوسمانی ئەو مرۆڤە پاک و دلسۆزەی کوردی شەهید

Dr.Saleh Ebrahimi

کردوە.*(د.عوسمان عەلی/ زانکۆی تورنتۆ/ کانادا/ کۆنگرەی یادوارەی سەدساڵەی بارزانی نەمر/ چاپی ٢٠٠٣ی ز)*

راپەڕینی مەلیک مەحمود بەرزنجی حەفید.

شێخ مەحمود بەر لە دوایی هاتنی جەنگ لەگەڵ سەرانی کورد، لە شاری سلێمانی، کەرکوک ، توزخورماتو ، عیمادیە و کۆیێ بۆ پێک هێنانی کوردستانی سەربەخۆ ، لە ١٩١٧ی زاینی لە کۆنگرەیەکدا، لەگەڵ گەورە مرۆکانی سلێمانی کۆ بۆتەوە و داوای کوردستانی بندەسی پەهلەوی لە ئێران کردبو. بەڵام ئینگلیسیەکان پێیان وتبوو داوای وا نەکا. لە شەڕدا شێخ یەخسیر دەکرێ و لە ٢٥ی ژوئینی ١٩١٩ی ز، کە لە بەغا موحاکمە دەکرێ، سەلاحیەتی دادگا رەت دەکاتەوە و وەکیلیش ناگرێ و دەفەرمێ :« لە سەر داخوازی نەتەوەی کورد، بۆ بەدەس هێنانی ئازادی لەگەڵ ئێوە پەیمانم گرێدا بەو مەرجەی ئێوە زامنی ئازادی کوردستان بن، ئیجازەم دا بێنە خاکمانەوە، ئێوە درۆتان وت و نییەتی‌ترتان لە سەرا بووە، من بە هەڵبژاردنی خەڵک بومەتە حوکمدار، بەرپرسم کە نەیەڵم ئێوە بەدفەڕانە لە کوردستاندا کاربکەن، ئێوە کارێ واتان کرد لە جەنگ زیاتر چارێکمان نەبوو، ئێستا من یەخسیری ئێوەی بریتانیاییم و لە دوژمنی خۆم و نەتەوەکەم چاوەڕوانی خێر نیم و بۆ مردن لە رێگای کوردایەتی‌کردن و خزمەت بە نەتەوەی کوردی خۆم، ئامادەم. *(جونبوشی میللی کورد/ کریس کۆچەرا/ ئیبراهیم یونسی/ نیگا، ١٣٤٧ی هەتاوی تاران).*

بەڵێ شێخ مەحمود شاری سلێمانی کردە پاتەختی پاشایی بۆ کورد و کوردستان، کە لە بەرا پێتەختی بابان بووە.

راپەڕینی پێشەوا قازی محەمەد.

هەر ئەوە کە توانی لە ١/٢٢ /١٩٤٦ی زاینی کۆماری کوردستانی سەربەخۆ لە شاری مەهاباد دابمەزرێنێ، بە هاوکاری کۆمەڵەی ژێکاف و حیزبی دیموکرات و هەروا بە هاوکاری خەڵکی ئازاد و نیشتمان‌خوازی کوردی ناوچەی کوردستان، هەروا بە پشتیوانی ژەنراڵ مستەفا بارزانی و بارزانیانی هاورێی کە لە ١٩٤٥/١٠/١١ی ز ، کۆمەڵەی ژێکاف

Dr.Saleh Ebrahimi

پێوەندیان بە بارزانی‌یەوە گرتوە و لە خەزەڵوەری ١٩٤٣ی ز، نامەیەکیان بۆ بارزانی نوسیوە و بارزانیان بە سەرۆکی گەورەی کورد ناساندبوو (بڕواننە گۆڤاری نیشتمان ژمارەی ٢) . بارزانی لە ١٣٢٤/١٢/٩ و ١٩٤٦/٢/٢٨ کاتژمێری ٥/ی دوانیوەڕۆ تەشریفی موبارەکی گەیشتۆتە شاری مەهاباد پێتەختی کۆماری دێموکراتیکی کوردستان و پێشوازی گەرم و گوڕی لێ کراوە و دوای دیدار لەگەڵ پێشەوا قازی محەمەد، مستەفا بارزانی لە ڕێ و ڕەسمی ڕاگەیاندنی کۆمار بەشداری کردوە.

پێشەوا قازی محەمەد ئینسانێک شەریف، زانا و دڵسۆز و فەرهەنگ‌پەروەر بووە. هونەری پێشەوا لەوەدایە کە بەر لە ئێران کۆماری کوردستانی دامەزراندوە و لەو ماوە کەمەدا چاپخانەی دامەزراندوە و ئەو هەموو کتێب و ڕۆژنامە و گۆڤارە کوردی‌یانەی بەچاپ گەیاندوە و فێرگە و فێرانکۆی بۆ خوێندن بە زمانی کوردی ساز داوە و پەرەی بە روناکبیری کوردی داوە و گیانی شیرینی خۆی لە پێناو ئازادی کورد و کوردستانا داناوە. خواڵێخۆشبو مونتەقیم قازی کە لە نێو حیزبی دێموکرات گەڕابۆوە و نەخۆشبو، چومە دیدەنی و عەرزم کرد تۆ زەوی و خاکت زۆرە، وەرە مەردانە چەن هێکتار بەناوی زانکۆی پێشەوا قازی محەمەد ئەعلەللاهومەقامە لە مەهاباد وەقف بکە، قەولیشی دا و نەی‌کرد و وەفاتی کرد (شەپۆل).

ڕاپەڕینی ژەنراڵ مستەفا بارزانی.

لە ئاسمانی کوردەواری و مرۆڤانی‌دا، **حەزرەتی بارزانی ڕۆژە و بە فو ناکوژێتەوە.** نیشانەکانی دڵسۆزی، وشیاری، بێداری، کوردایەتی و زیندووبوونی حەزرەتی **مستەفا بارزانی ڕابەری گەبیری نەتەوەی کورد** لە هەموو کات و ساتێکدا دیارە وە لەم سەردەمەشدا، جا کورد لە هەر دۆخ و هەلومەرجێکدا بژی، **سێبەری ڕەحمەت و پڕبەرەکەتی بارزانی** وا بە سەرەوە. وە شوێنی پیرۆزی بیری ورد و تێکۆشانەکانی بە سەر کورد و کوردستاندا دیارە و هەر دیاریش دەبێ. وە نەتەوەی کورد، فەخر و شانازی بەو زاتە پاک و دڵسۆزەی خۆی دەکا. لە کۆنەوە وتویانە باش وایە وەسفی گەورە و دڵسۆز و خۆشەویستەکەت لە خەڵکی‌تر ببیستی چاکە. جا با بزانین "کارۆلێن" لە بابەت مستەفا

Dr.Saleh Ebrahimi

بارزانی چی وتووە:« لە گەرما و گەرمی پرۆژەی میستێر بوتی ئینگلیسی کە لە ئاخری سالی ١٩٧٠ی ز لە کوردستان ئەنجام دراوە، کارۆلین ئینگلیسی بە ژەنرال مستەفا بارزانی دەڵێ: حوکومەتی تورک، عەرەب و شای ئێران کوردیان لە نەخوێندەواری و کەم سەوادیدا قەتیس کردوە، تۆ چلۆن رابەری ئەو نەتەوە دەکەی؟ بارزانی لە وەڵامدا دەفەرمێ: رابەری کردنی دەبێ وەک رێگاکانی کوردستان بێ، بەرەوژور چون و سەرەوخوار بونەوە و پێچاوپێچ کردن، بیری وردی ژیرانەی پێویستە، چونکا تەبیعەتی کورد، هەروەک تەبیعەتی خاک و نیشتمانمان، کوردستانە. خاکی کوردستان کێوی بەرزو بڵیند و کێو و تەپۆلکی نزم و نەوی، دەشت و شیوی نزم و قووڵی هەیە. هەر بەو شێوەش، نەتەوەی کوردیش لە چینی کۆمەلایەتی، بیر و رێباز و ئۆل و ئایین و مەزهەبی جیاجیا ساز بووە، نیازی بە رابەری کردنی کەسێ هەیە کە هەمو ئازار و دەرد و رەنج و خوو و خەسڵەتی ئەوان بزانێ و رێگایان نیشان بدا. کارۆلین دەڵێ: ئەم قسانە لە قسەی فەرماندەیەکی نیزامی ناچێ، بەڵکو لە قسەی فەیلەسوفان و بیرەوەران و ئەندێشمەندان دەچێ. کارۆلین مستەفا بارزانی بە ناوی یەک فەیلەسوف ناسیوە و دەیناسێ و دەڵێ: مستەفا بارزانی فەیلەسوف و بیرمەندە. » *(کونگەرەی یادەوەری سەد ساڵەی بارزانی نەمر/ د.محەمەد سالح ئیبراهیمی، شەپۆل/ هەولێر ٢٠٠٤/٣/١٤/ بەشی یەکەم - ئامادەکردنی مومتاز حەیدەری / پەرەی ٣٩٨ تا ٣٤٩)*

لەشکری عێراق هێرشیان بۆ هەندرێن و زۆزەک هێنابو تا بارزانی و بارزانیان بە خەیاڵ لەنێو بەرن. بەلام بارزانی ژەنرال مستەفا، ئەوانی خستە نێو تەڵە و هەروەکو هەورەتریشقە دای بەسەر هێرشکارانی عێراقدا و زیاتر لە ٢٠٠٠ی لێ کوشتن و لەشکرەکانی دیکەی عێراق، تارومار کریان و بووە مەرگ و کارەسات بۆ سپای عێراق و ئیعتیبارێ گەورە و گرینگ و پۆزیتیوی بۆ ژەنرال مستەفا بارزانی بەدەس هێنا و **کورد و راپەرینی نەتەوەی کوردی بە دنیا ناساند.** *(رنە موریس رابێرت رافونت/١٩٦ی ز)*

جا ئەوە بوو چەندین جار سەری بە حوکومەتی مارز و زالمی عێراق دانەواند و سەرەنجام بەعسی بەغای مەجبور کرد تا لە سالی ١٩٧٠دا بە تەواوی ئیعتیرافبە مافی رەوایکورد و

Dr.Saleh Ebrahimi

کوردستان بکا و هەر لەو سۆنگەوەیە، ئێستا کوردستانی باشوور ئازاد و سەربەخۆیە و شوکور بۆ خوا بەڕێز **سەرۆک مەسعود بارزانی** سەرۆکی کورد و کوردستان و سەرۆک وەزیرانی کورد و کوردستان **نەچیرڤان بارزانی** و رۆلەکانی بارزانی و یار و یاوەرانی بارزانی و پێشمەرگەکانی بارزانی بەوپەڕی وزە و هێز و خێر و خۆشی و بەرەکەتەوە و بەوپەڕی ئەمنیەت و ئاسایشەوە کاروباری کورد و کوردستان بەڕێوە دەبرێ و باغی ئارەزووی کورد، هاتۆتە بەر و دیارە نەخشی بەڕێز **مامجەلال تاڵەبانی سەرۆک کۆماری** عێراقی فیدراڵ بۆ کوردستانی یەکگرتو و بەهێز و ئاوەدان، لەگەڵ یارانی فرە دیار و گرینگە.

لە ١٩٢٠ی ز، بزاوی سمکۆی مەزن دەسی پێ‌کردوە و تا ساڵی ١٩٣٠ی ز، بەردەوام بوە و لە سەرەتاوە حوکومەتی سەرسنوری سمکۆی مەزن لەلایان حوکومەتی ئەو دەمی ئێران بە رەسمی ناسراوە و عەسای مورەسەع و فەرمانی پاراستنی سنورەوانی پێدراوە. جا هەر لێرەوە باش تێدەگەین کە **بوحرانی نەتەوەی کورد، بەر لە بوحرانی فەلەستین روی داوە** و کورد بەر لە راپەڕین لە ئوروپا، بیری کوردایەتی و ناسیونالیسیتی لەنێو جەرگ و هەناو و دڵ و دەرونی نەتەوەی کورد گیرساوە و گەرای داناوە. بیری کوردایەتی و ناسیونالیزمی کوردی، حەکیم ئەحمەدی خانی بەر لە بیری نەتەوایەتی خەڵکی ئوروپا خولقاوە و مەیبوە، کە فەرموویەتی: «لەڤ پێکڤە هەمیشە بێ‌تفاق / دایم بە تەمەڕود و شیقاقن / گەردی هەبوا مە ئیتحادەک / ڤێکرا بکرا مە ئینقیادەک / تەکمیل دەکر مە دین و دەولەت / تەحسیل دەکر مە علم و حیکمەت / تەمییز دەبون ژ هەڤ مەقالات / مومتاز دەبوون، خودان کەمالات» یانی ئەگەر دژ و دوژمنان بیانهێشتبا و کوردیش بیری لە کوردایەتی خۆی بکردبا و لە باتی شەڕە گەڕەک لەنێو یەکدا بهاتبان یەکیەتی و ئیتحادیان لەنێو خۆدا ساز بدایێ و لە پێشەوا و رابەرێک ئیتاعەتیان بکردایێ، ئێمەی کورد، دینو دەولەتمان تەکمیل و تەواو دەکرد و حوکومەتی تایبەت بە نەتەوەی کوردمان ساز دەدا و ئیتر زانا و لە کارزان و نوسەر و خاوەن بیر و ئەندێشەی کوردیش، لەنێو داگیرکەراندا ون نەدەبون و لەنێو داگیرکەراندا نەدەتاوانەوە و لە دورەوە خۆیان بۆ خزمەت بە کورد، نیشان دەدا و کوردایەتیان دەگرد، نەک خزمەت بە بێگانە.

Dr.Saleh Ebrahimi

کورد فەرمویەتی:« بێکەس خۆم، وەتەنمە، دینمە.» یانی هەم دین و ئایین و مەرام و هەم وارگە و نیشتمان و وەتەن و نشینگەی کورد و نەتەوەی کورد، لەبەر بێکەسی و بێ ئیتفاقی لە کورد، زەوت و داگیر کراوە. لێرەدا میسالێک دێنمەوە تا باش لە فایدە و واتای ئیتحاد و یەکیەتی و یەکبون بگەین و لەمەولا عەمەلی پێبکەین: تۆ سیغار و جگەرەیەک بگرە بە دەسەوە لە جەنگەی هاویندا لە نیوەڕۆدا بیدە بەر تیشک و تێریژی گۆی ڕۆژ، هەرچی بەرزی بکەیتەوە یا بکۆشی سیغار و جگەرەکە گر ناگرێ و هەڵنابێ، بەلام ئەگەر زەرەبینێک بێنی و بیدەیە بەر تیشکی گۆی ڕۆژ و سیغارەکەش بدەیتە بەر زەرەبینەکە، فەوری و بەلەز سیغارەکە گر و ئاگر دەگرێ و دوکەڵ لە سیغارەکە بەرز دەکاتەوە، چونکا زەرەبینەکە ئەنێرژی تیشک و تینی گۆی ڕۆژ لە خۆیدا کۆ کردۆتەوە، بۆیێ دوکەڵی لە سیغارەکە بەرز کردۆتەوە. جا ئێمەی نەتەوەی کوردیش لە سەرمان واجب و پێویستە یەک بگرین و ئەنێرژی کوردایەتی کردن لە خۆماندا کۆبکەینەوە و لەدەولەتی ئێستای کوردستانی باشووری بەتەواوی بیر و هێزەوە ئەنێرژی و گوڕ و تین و تەوانمانەوە پشتیوانی لەو حوکومەتە بکەین و تەقویەتی بکەین. بە ورد بونەوە لەوەی حەکیم ئەحمەد خانی بە پێی و دانی سرودی خۆی لە سالی ١٠٦١ی مانگی و ١٦٥٠ی زاینی لە دایک بووە و تاریخی نەزمی مەموزین دەبێ لە ١١٠٥ی مانگی و حودودی ١٦٩٢ی زاینی دابێ نەک لە ١٥٩١ی ز، و بنەماڵەی حەکیم ئەحمەد خانی لە ١٥٩١ یا ١٥٩٢ زاینی لە سەر زەوی بایەزیدی کوردستان سەقامگیر بوبن و خانی لە ١١١٩ مانگی وەفاتی کردوە(طار خانی الی ربّة) چون سالی لەدایک بوونی حەکیم ئەحمەد خانی ١٠٦١مانگی بووە، بەو حیسابە دەبێ تەمەنی موبارەکی ٥٨ سال بوبێ، هەر جۆر بێ. فرە لام سەیرە هەندێ کەس لایان وایە بیری کوردایەتی و ناسیونالیزمی کوردی لە ئوروپاوە، ئەو بیرە هاتۆتە نێو نەتەوەی کورد و بیریان لەو شیعرە میللی و کوردایەتیـیە و زهوری حەکیم ئەحمەد خانیان نەکردۆتەوە. جا دەڵێن:« تیاچون و لەنێوبردنی حوکومەتی بابان و ئەردەلان و ... هاوزەمان بووە لەگەڵ گەیشتنی سەرەتای بیرو هێزی ناسیونالیستی لە ئوروپاوە بۆ ڕۆژهەلاتیناڤین و لە دەیەکانی دوایی‌سەدەی پ١٩ز ، بە پەیدابونی یەکەمین

Dr.Saleh Ebrahimi

شەپۆلی ناسیونالیزمی کوردی،کوردەکان لە بەر کوردایەتی‌کردن بێدار بونەتەوە و بە دژی داگیرکەران راپەڕینیان دەس پێ کردوە، چەن هۆ لە پەیدا بـونی شـەپۆلی ناسـیونالیزم و کوردایەتی‌دا نەخشی هەبووە یەک لەوانە بلێـسەی بـیری نەتـەوە ئـۆگری لـەنێـو قەومـە دراوسێکانی نەتەوەی کوردا، چ فارس، تورک یا عەرەب و ... کە لە ئوروپاوە دەڵیبووە نێو دڵ و دەروونی خەڵـکی رۆژهـەڵاتی ناڤـین. یـەکێ‌تـر لـە هۆکـان، هەڵوەشـاندنەوەی ئەمیرنشینەکانی کورد بووە، ئەو کارە بۆتە هۆ تا ئیمتیازاتێ کە هەندێ لە چینەکانی کورد لە کوردستان بەدەسیان هێنابوو، لە کیسی بدەن، لە نەتیژەدا چینی پروزە و پڕ ئـەنێرژی و پڕتین بە پڕتاو چ لە ئاغا و چ لە خوێندەواران و رووناکبیرانی کورد، دەست بدەنە دەسی یـەکتر، تـا مـــاف و حـەق و حوقـوقی لـەکیس‌چـــویان ، لـە زاڵـمان و داگیرکـەران بستێننەوە و دەوڵەتی دڵخوازی کوردی تایبەت بە خۆیان دابمەزرێنن. دوابەدوای گۆڕانی بیر و هزری کۆمەڵایەتی، سیاسی و ئابوری و هاتنە پێشەوەی بـیر و هـزری کوردایـەتی و ناسیونالیستی لە ژیانی رۆژانەی کۆمەڵانی نەتەوەی کورد، ئەونەی دیکە هاتنە مەیدان کە زیاتر لە جاران بە بیری تازەی یـەکبون و یەکگرتنـەوە بـە گیـان و بـە دڵ بـۆ ئـازادی و سەربەخۆیی کورد و کوردستان بکۆشن و بکۆشین تا ئازادی هەمو کورد و خاکی پـیرۆزی کوردستان بە چاوی خۆیان بی‌بینن و بی‌بینین و تێرتێـر تەماشـای یـەک بکـەین. *ئەمـە سەرەتایە بۆ کتێبێ بەناوی "وارگە و زانایانی کورد (دایرەتولمەعاریفی کوردی)" شـەپۆل/ تاران/ ١١ی مارسی ٢٠٠٧ی زاینی.*

Dr.Saleh Ebrahimi

ڕەگەز و هەویەی کورد

ڕەگەز یا ئەو شتانەی ناسنامە و هوویەی نەتەوەی کورد پێک دێنن.

ئەو شتانەی وا ناسنامە و هوویەی کورد و نەتەوەی کورد بەدیدێنێ، ڕابوردی مێژوی کوردە.

زۆربەی لێکۆڵەرانی دنیا ریشە و ڕەگەزی نەتەوەی کورد، دەبەنەوە سەر ماد. یەکەمین تەبەلوری سیاسی عونسوری کوردی لە ئیمپەراتۆری ماد ـەوە بە ڕوناکی خۆی نیشان داوە و گرشەگرشی ئەوە زاگروس و کوردستانی پڕ و تەژی کردوە لە دادگەری و عەداڵەت و یەکەمین ئیمپەراتۆری گەورەی مادی لە کوردستانی گەورەدا ساز داوە. ماد و مادزادە بە پێی لێکۆڵینەوەی "هێریدۆت"مێژوزانی یونانی، لە ساڵی ٧٢٧ بەر لە زایین بە بیروهزری "دیاکۆ" ئیمپەراتۆری ماد ـ یان پێک هێناوە و دیاکۆ لە هەگمەتانە (ئیکباتان) یا هەمەدانی ئەمڕۆ، لە سەر تەختی ئیمپەراتۆری مادی دانیشتووە و لە ئاکامدا هێرشکارەکان و ئۆرارتۆەکان و ئاشوری‌یەکانیان تێک شکاند و بەسەریاندا زاڵ بوون و پەرەیان بەسەرزەوی ئیمپەراتۆری ماد، داوە و هەروا پاشاکانی عیلام و پارسەکانیان بە وێنەی ڕاستەوخۆ، هێنایە بن فەرمانی ئیمپەراتۆری ماد، شێوەی حوکومەتی ماد، ڕێز گرتن بوو لە حوکومەتەکانی ناوچەیی و تەنیا باج و شەکەزەکانیان لێوەردەگرتن. دوای دامەزراندنی ئیمپەراتۆری ماد، ماکی زانست و فێرکردەکانی زەردەشت لەو سەرزەویەدا، کە باوەڕی بە دو خوایی (ئاناهیتا و میترا) بوو، کەوتە برەو.

لە ساڵی ٥٥٠ بەرلە زایین کۆرش کچەزای ئاستیاک ئاخرین پاشای ماد، هاتە سەر کار، بەوجۆرەی مێژو نیشانی داوە، ئەمیران و فەرماندەرانی ماد، لە سپا و حوکومەتی کۆرشدا نەخشێ فرەیان هەبووە. هەر لەبەر ئەوەیە لە ئاسەواری نەخشی تەختی جەمشیدا لەو ریزە مرۆیانە یەک دەرمیان مرۆڤی مادە کە بە کەوای مرادخانی و جلکی کوردی، خۆیی نیشان داوە و لە ساڵانی ١٣٢٥ هەتاوی و ١٩٤٦ و ١٩٤٧ زایینی لە ناوچەی موکریان و بۆکان خەڵکی کورد کەوای مرادخانی‌یان لە بەردا بووە. کەوای مرادخانی تاسەر چۆک دەهات و پشتوێنیان بە گرێچن لە سەر دەبەست و داوێنەکەیان نەدەخستە بن پاتۆڵی

Dr.Saleh Ebrahimi

کوردی و ئەو کەوای مرادخانی‌یە، نێوەکەی لۆکە یا خوری و بەرگن بووە، بۆ ئەوە ی گەرم بێ و لە سەرما بیان‌پارێزێ.

سالی ٤٠١ی بەرلە زایین گزنفۆن تاریخزان و سەرداری ئاتێنی کە بە دەهەزار سوارەوە هێرشی بۆ ولاتی ماد و ئێران هێناوە نوسیویەتی: لە کاتی گەڕانەوە لە ناوچەی هەکاری و لە تونگەی زاخۆ شەڕوانانی کورد، هێرشکارانی یونانیان رەپێ ناوە کە گزنفۆن ئەوانەی بە ماد زانیوە و بە کاردوغوی یا کاردوشوی ناوی بردون. زۆربەی کوردناسان لایان وایە ئەوانە کورد، کوردی ماد بون. گزنفۆن Xenephon لە کتێبی ئاناباسیس Anabasıs ی خۆیدا نوسیویەتی: ئەوانە (ئەو کردۆکانە) تا ناوچەی تەرابۆزان لە باکوری تورکیە لەگەلیان دەرگیر و بە دەسیانەوە توشی کەندو کۆسپ بووین و ئەوانە حوکومەتی ناوەندی هەخامەنشیان توشی دەردەسەر کردبو.

ناوچەکانی رۆژاوای ماد، داگری کوردستانی رۆژهەلاتی ئێستا و کوردستانی باکوری و کوردستانی باشوری و باشوری گچکەی ئێستا بووە و بەرفرەتریش بووە.

لە رۆژگاری پارتیان یا ئەشکانیان و لە دواییدا ساسانیان بەناوی مادی گەورە، لەگەل وردە حاکمانی ئێرانی و حوکومەتی رۆم دەرگیر بووە، لە رۆژگاری ئیمپەراتۆری ئەشکانی‌دا حوکومەتی ناوچەیی رەسمی خودموختاری ماد هەبووە.

لەلای سەردەشت گوندێ بەناوی ئەشکان هەیە، پارت و ئەشکانی و ساسانی و ماد و هەخامەنش لە راستیدا یەک رەگەزن و لە یەک خوێن بوون. بەلام پارس یا فارس هەر وەکو حافزی شیرازی فەرمویەتی:

آب و هوای فارس عجب سفله پرور است

کو همرهی که خیمه از این خاک برکنم

واژەی فارس یا فارسی لەو شیعرەی حافزدا بە واتای خاک بەکار براوە. چون وارگە و نشینگەی ماد، چیا و بەرز و هەوراز و هەزار بە هەزار بووە، حوکومەتەکانی هێرشکار، نەیانتوانیوە بە سەر (ماد)دا زال بن و جا هەر لە بەر ئەوە بووە هەمیشە حوکومەتی ناوچەیی خۆیان هەبووە، هەروەکو فدراتیوی ئەم سەردەمە. نێوی حوکومەتی ماد و کورد،

Dr.Saleh Ebrahimi

لە ناوی خانەدانی ئەو حاکمانە، وەرگیراوە. گرینگترینی ئـەو حوکومەتانـە، ئەمانـە بـوون. دەیلەمیان، کە لە رۆژاوا و باکوری رۆژاوای دەریاچەی وان‌دا بوون. کردۆک ، کردوئین یا کوردوئن لە بدلیس و سیرتی ئەمرۆدا بوون. ئەریابن: ئەربیل یا هەولێری ئەمـرۆ. مـاه یـا (مـاد) نەهاوەنـد. کـرم، کرماشـان. مـوکری یـا موکریـان (مـەهاباد)، شـارەزور یـا شاربازێڕ(سلێمانی) ، بارچان: بارزان) و سنک لە سەحنە و کەنگاوەری ئەمرۆدا ژیاون.
ئەم حوکومەتانە تا یەکسالٚ بەر لە زایین، هەبون و لە سەر حوکم کردنی خۆیان بـەردەوام بوون.
ئی.ئە. ئوربیلی لە یەکێ لە شوێنەوارەکانی خۆیـدا ئامـاژەی بـەوە کـردوە کـە شـانامەی فیردەوسی توسی لە نێو کوردانا فرە جێی سەرنج و ڕێزە. سـێن لـە یـەکێ لـە رێگاکـانی کوردستانی بن دەستی عێراق، کـوردێکی دەس‌تـەنگی مـەریوانی دەبینـێ کـە زۆربـەی شانامەی لەبەر بۆ خوێندۆتەوە. هەر ئەوەیشە کە کورد لای وایە شانامە پڕ و تـەژی‌یـە لـە واژەی رەسەن و جوانی کـوردی و لـەم بـارەوە سـێن نوسـیویەتی: باشـوری کوردسـتان مۆزەی ئاسەواری دەورانی ساسانیانە. فرەیێ زۆر لە شوێنەواری کرماشان، لە تاق‌بۆسـتان تا وێرانەکانی قەسری شیرین، نێوی ئەوانی پێوەیە. هەمو ئەوانـە نـە تـەنیا بۆتـە هـۆ کـە حەماسەی ساسـانیان لـەنێو کوردانـا، ڕێـزی بـۆ دابنـدرێ و پـەرەی پـێ بـدرێ، بەلٚـکو ئەمەیشمان بۆ ڕون دەکاتەوە. بۆیێ پالٚـەوانان و قارەمانـانی شـانامە لای کـورد، ڕێـزدارە، چونکا قافلەسالارانی ئەم یا ئەو دەسە، کـوردن و لـە کـورد بـون. فـەرهاد کاروانـسالاری کەلٚـورەکانە و بـارامی گـۆر، قافـلەسالاری گۆرانەکانـە. جـا هـەر لەبـەر ئەوەیـە کـە هەورامانیەکان خۆیان لە زارۆکی رۆستەمی داستان و پیرانەکان خۆیان لە تیرە و تـەباری (پیر) دەزانن. هەر بۆیێ شاخەیێ لە کوردان لە لار خۆیـان بـە زارۆی گـورگین پالٚـەوانی کوردی ئەرمەنی شانامە دەزانن. (بڕوانە ئی. ئە. ئەربیلی فیردەوسی، ئاکـادیمی عولـومی ئیتحـادی شـۆرەوی بـەرو ١٩٣٦ ز ــ پـەڕەی ٢ و گ.ب.ئـاکوپف. کـوردی گـۆران و بەردەنوسراوی بیفستان. ـ ڕێبیا ـ تازە، ژمارە ٢ شەشـی ژانویـەی ١٩٦٨ ز ــ و بەهەمـەن کەریمی جوغرافیای‌موفەسەلی‌تاریخی‌غەربی‌ئێران، تاران ١٣١٨ هەتاوی، مارف خەزنەدار،

Dr.Saleh Ebrahimi

بەشەرحێ کەم لە بابەت ئەدەبیاتی ئەمڕۆی کوردی، مەسکە و ١٩٦٧ پـەڕەی ١٥٦ ـ ١٦٠ و گ.ب. ئاکوپف هەندێ دوروێنەی مەسئەلەی پەیدا بونی کـورد، لـە ڕوی ئاگـاداری لـە داستانە کۆنەکانی ئێرانی "مەجموعەی ڕۆژهەلاتناسی" ٢ پەڕەی٣٤٥.

308- E.B. Soan. Asou them kurdish Folksony in Kermanshahi. Dialect – JRAS, pt.1 , 1909, p.35-37.

ڕۆستەمخانی دونبولی مێژونوسی ناوداری کـورد، لـە سـەدەی نـۆزدەدا بـە شـانازی‌یـەوە نوسیویەتی بابەتاهیر، چەکامە و غەزەلبێژی کوردە. (گەنجینەی نوسـخە خـەتی‌یـەکانی فارسی، ماتانـاداران ژمـارەی ٦٢٢، وەرەقـی ٥٥). ک. هیـوئـار ـ لێکۆڵـەری شـوێنەواری بابەتاهیر عوریان، نوسیویەتی زمانی بابە تـاهیر لـە فارسـی جیایـە و بـە زمـان و زاراوەی کوردی‌یە و بەتایبەت لە هۆزی گۆران فرە نزیکە.

The Encic Lopedie of Islam.V.IV.London, 1920,p 611.

ڕۆستەمخانی دونبولی مێژونوسی ناوداری کورد، هەروەها لـە ئیـشاراتولمەزاهیبی خۆیـدا نوسیویەتی: لە ئا.د. پاپازیان چەن ساڵ پێش لە ماتاناداران، ئەم خەبەرە بە من گەیی کە ئەبوحەنیفە دینـەوەری کـورد، کتێبێکـی بـەناوی تـاریخی **شـەجەرەی کـورد**، نوسـیوە(گەنجینەی نوسخە خەتی‌یەکانی ماتاناداران، ژمارەی سەبت ٦٢٢، وەرەقەکانی ٢١ ب، ٥١ و کتێبی گـۆران و مەسـەلەی کـورد لـە تورکیـە،گ.ب.ئـاکوپف هاکوپیـان تەرجەمـەی سیروس ئیزەدی چاپی هێرمەند، تاران ١٣٧٦ پـەڕەی ٩٤) ئـە.ل ویلچویـسکی لـە دوای و.ف مینورسکی دەڵێ: پیران(شێخانی) شاری نەهری پێوەندی بە ناوی نائیری کۆنـەوە هەیە (قسە و باس لە بابـەت ڕۆژهەلاتـەوە، ژمـارەی ٢ پترۆگـراد، ١٩١٥ز پـەڕەی ٤٧٢ و شارێ بەناوی گیلان سەر بە کرماشان هەیە و شێخ عەبدولقادر گیلانی خواناسی نـاوداری سەدەکانی ناوەڕاسـت و بنیاتنـەری دەسـەی قادریـە کـە بنەماڵـەی پـیرانی دەسـگیری شەمزینان (ساداتی نەهری) وە هەم بنەماڵەی گەورەی گیلانی (جیلانی) بە سەرکردەگی ڕەشیدعالی جیلانی کە هۆزێ داراو دەوڵەمەندی گیلانی کرماشان بـوون، نـاودارە و لـەو گیلانەوە سەریان هەڵداوە و لەوەیشدەچێ ئەم (گیلان) ـە یادێ لە تیرە کۆنەکانی کورد

Dr.Saleh Ebrahimi

بێ - تیرەی گیل - هەیە . شەرەفخان بدلیسی هەرکاتێ یادی لە کوردانی گیل لە خۆراسان کردوە ئەوانەی بە کورد، زانیوە . بڕوانە:
Seyyid Abd – al-kadir cuilani, an grands aind de islam, 1079-1168 – grand figores orientales v, paris, 1938.
یانی تاروپۆی گیلانیەکان لە گیلانی کرماشانەوە بەرەو خۆراسان چون. حوسێن حوزنی کوردستان موکریان...، پەڕەی ١٣١ و شەرەفنامە ج ١ مەسکەو، ١٩٦٧ ز- پەڕەی ٣٧٠ بە نەقڵ لە کوردانی گۆران سەرچاوەی بەرو پەڕەی ٥٣).
یەکساڵ بەرلە زایین لە نێو فەرهادی پێنجەمی ئیمپەراتوری ئەشکانی و رۆم پەیمانێ گرێدرا. ئەرمەنستان و بەشێ زۆر لە کوردستانی ئەمرۆ کەوتە بن دەس رۆم و سەخت بە گژ حوکومەتە ناوچەیەکانی ماد- دا چووەو هەمیشە شەڕ و هەڵلا و هۆریا ساز بووە. ئەردەشێری یەکەمی ساسانی کە لە ساڵی ٢٢٤ زایین ئیمپەراتۆری رۆم و رومیانی وەدەر نا و خۆی ئیمپەراتۆرێکی گەورەی لە جێی ئەشکانی دانا و ئەردەشێری ساسانی بەشێ فرەی لە کوردستانی ناوەندی دایە دەس خانەدانی "کاوس"بەلام حوکومەتی کاوس یا "کاوسکان"ی ماد لە سەروبەندی ساڵی ٣٨٠ ز- بە دەس ئەردەشێری دوومی ساسانی هەڵوەشێنرا کە ئاخرین خانەدانی حاکمی ماد بووە.
ئایەتوڵڵا شێخ محەمەد مەردۆخ کوردستانی لە کتێبی تاریخی خۆیدا نوسیویەتی:« لە جەنگی والرین لەگەڵ شاپوری ساسانی لە ساڵی ٢٤٤ ز کوردەکان چونە هاوار و بانگی شاپور و بە گژ سپای رۆمدا چون و سەرداری سپای رۆم "والرین"یان کوشت.»
لە زەمانی ئەنۆشیرەوان‌دا کە بۆ جەنگ لەگەڵ رۆمیاندا چووە، (لازیکا) و لە پاشان بۆ شەڕ لەگەڵ قەومی خەزەر، لە کوردستانەوە رۆیشتووە و کوردەکان ریزیان لێگرتووە و پشتیوانیان لێکردوە. لە ساڵی ٦٢٤یشدا، کوردەکان لە شەڕی سپای قەیسەری رۆم چونەتە یارمەتی‌دانی ساسانیان و سپای قەیسەریان تێک شکاندووە. مادـ ەکان کە باوەگەورە و دایەگەورەی کوردی ئەم سەردەمەن، هەم لە بەر ئەوەی هەرێمی زاگرۆس (زەگروتی)،ئارارات، تا تاروس کە چیا و بەرزو سەخت و چڕو کێفە، دوژمن و هێرشکاران

Dr.Saleh Ebrahimi

نەیان‌توانیوە لە کوردستاندا جێی بۆ خۆ گەرم بکەن و ماد و کورد، بە جەنگی چریکی و تایبەت بە خۆیان دژ و دوژمنانیان ڕەپێ ناوە و هەمیشە وەک پۆلا پتەو لە ڕاست هێرشکاراندا ڕاوەستاون و لە دەم و لمبۆزی دوژمنانیان سرەواندوە. ماد و کوردی ماد، لە سەرەتاوە ئایینی میهر یا میترایی‌یان بووە و لەپاشان چونەتە سەر دینی زەردەشت. دیارە ئایینی عیسا مەسیح. وەک لەنێو براو خوشکە ئەرمەنیەکان،لە نێو ماد وکورد، برەوێ فرەی نەسەندوە. پێویستە ئەمەیش بزانین کە بەر لە هەمو شتێ ئەمە دیارە کە سێ سەدە بەرلە زایین نەتەوە و هۆزگەلێ هەبون کە خێوی مەدەنیەت و ژیار بون و لە بەینەنەهرەین و زاگرۆسدا وارگەیان هەبووە و لە کۆنەوە لەوێ نیشتەجێ بون، کە لە ڕاست هێرشی هۆزی سۆمێری، عیلامی، ئاشۆری، بابیلی و کەلدانی بەرگیریان لە خۆیان نیشان داوە و چون جێگاکەیان لەنێو چیا و چڕ و کێو و بەرزایی فرە هەلدێر و سەختا بووە، دوژمن و هێرشکاران نەیان‌توانیوە خاک و نیشتمانیان داگیر بکەن و لەجێی ئەواندا، هێلانە بۆخۆیان خۆش بکەن. ئەوەیە، زاگرۆس نشینان و دەوروبەری ئەوێ کە ئەمانە بون، هەروا ماون و لەجێی باوباپیرانیان لەسەر ژیان بەردەوامن، هەر وەکو کاسای‌یەکان کە باپیرەگەورەی لوڕی ئێستاکەن، یا سیتایی، ئۆرارتۆ، لۆلۆ و ئانۆ بانینی پاشای گەلی لۆلۆ ڕەگەز و بنەچەکەی نەتەوەی کورد، کە بەر لە چوارهەزار ساڵە و کاک کەنعان موفتی بەڕێوەبەری بەڕێزی شوێنەواری هەولێر، دەلێ: مێژووی نەتەوەی کورد، بۆ ٤٥ هەزار ساڵ بەرلە زایین، دەگەڕێتەوە. بڕواننە ڕۆژنامەی یەکگرتو هەینی ٢٠٠١/١٠/٥ز - ساڵی ٨ ژمارەی ٣٥٨ پەڕەی ٦ (شەپۆل) و... کە پێتەختی تەمەدونی نێو دوڕوان (بەینەنەهرەین) یان گرتە دەس خۆیان، چەندین سەدە لە جێگای ئەوان حوکومەتیان کردوە.

گزنفۆن سەردار و مێژوزانی یونانی چوار سەدساڵ بەرلە دایکبونی عیسا مەسیح، لە نوسراوەی خۆیدا لە نەتەوەیەک بەناوی کاردۆک یادی کردوە کە لەشکری دە هەزار سوارەی یۆنانی لە سەر ڕێگای گەڕانەوەی خۆیان لە ناوچەی حەکاری و لە شیوو دۆلی زاخۆ لە هێرشێ بەو دە هەزار سوارەی یۆنانی، لە سەر زەوی‌یەک کە لەم ڕۆژگارەدا بە کوردستان ناودارە ، توشی کەند و کۆسپ کراون و لەو سەردەمەدا ئەو سەرزەوی‌یە بە

Dr.Saleh Ebrahimi

(بۆشان) ناو براوە و ئەمین زەکی و مینورسکی لایان وایە، بەرلە هاتنی ئارپاییەکان، نەتەوەی کورد، لە خاکی کوردستانی ناوەندیدا نیشتەجێ بون و لە زومرەی تەمەدونی بەینەنەهرەین ژمێردراون و لە زمانی ئاشۆریدا کاردو(Kardu) بە واتای بەوزە و پڕهێز و پاڵەوانە، لە شوێنەوار و تەتەڵەکان، کە دوهەزار ساڵ بەر لە زایین بەجێماون، نیشان دەدەن کە سەرزەوییەک بە ناوی کارداکا Kardaka لە باشوری دەریاچەی وان هەبووە و هەروا لە دوهەزار ساڵ بەرلە زایین، شوێنەوارێ کە لە ئاشۆر جێماوە قسە لە جەنگ‌لەگەڵ کورتی (Kurtı) دەکا. وە لە سەرەتای مێژو، هۆزەکانی زاگرۆس لەوێ ژیاون و ئەمانە بون: (لولو، گوتی، کاسای، سوبار و هوری) کە لەنێو دڵ و دەورنی سۆمری و ئاکادی و ئاشۆریدا کار و کردەوەی سیاسیان ئەنجام داوە. (بڕوانە ئەمین زەکی کوردوکوردستان تەرجەمەی دەفتەری تەحقیقات و بەررەسی سیاسی ئوستانداری ئازەربایجان غەربی، پەڕەی ٣٠ چاپی ١٣٦٤ هەتاوی. پیرنیا، دەڵێ: زمانی ماد، زمانی کوردییە، کورد و ماد و پارس پێوەندی بەرفرەیان پێکەوە هەبووە. ماد لەنێو حوکومەتی هەخامەنشیان دەسەلاتێ بە وزەی هەبووە (پیرنیا موشیردەولە، ئێرانی باستان، تاران ١٣٣١، پەڕەی ٥٧)، هێری دۆت مێژوزانی یونانی نوسیویەتی: لە سەدەی نۆی بەر لە زایین، ماد لە ناوچەی زاگرۆس (زەگروتی) وارگە و نشینگەیان هەبووە و لە ساڵی ٧٢٧ بەرلە زایین بە بیر و هۆشی دیاکۆ لە هەگمەتانە (ئیکباتان) یا هەمەدانی ئەمڕۆ (ئیمپەراتۆری مادی) ی دامەزراندوە . مینورسکی ماد و سیرتی بە باپیرەگەورەی کورد دەزانێ. ناوی خالیدی(Khaldı) و ئورارتۆ (Urartu) لە بەردە هەڵکەندراوەکاندا هاتوە کە لەلای دەریاچەی وان تا نێزیکی دەریاچەی ورمێ حوکومەتێ پڕهێزیان ساز داوە و تا سێ سەدە لەوێدا حوکومەتیان کردوە. ناوی ئەم هۆزە لەگەڵ کاردۆ- دا وەک یەک دەچن. (واسیلی نیکتین کورد و کوردستان تەرجەمەی محەمەد قازی بلاۆکی نیلوفەر تاران ١٣٦٦ پەڕەی ٥٣ و ڕەشید یاسمی کورد و پەیوەستگەلی نیژادی و تاریخی ئەو، بلاۆکی ئاساری جاویدان پەڕەی ١٠٧). لۆلۆ (Lulu) لە سلێمانی و شارەزوری ئەمڕۆدا ژیاون و ١٩ سەدە بەرلە زایین لەگەڵ ئاشۆریدا تێکالاوی سیاسیان لەگەڵ یەکدا فرە زۆر بووە و هەندێ لە

Dr.Saleh Ebrahimi

فەرمانڕەوایانی سەدەی ١٨ و ١٩ بەر لە زایین لۆ لۆ بون. زۆربەی سەنعەتکارانی تەمەدونی ئاشۆری لۆلۆ بونو لە ماوەی ٢٥ تا ٢٠ سەدە بەرلە زایین هۆزەکانی گوتی لە خاکی سومێر، ئاکاد، دەسەلاتدار بون و لە سەدەی ١٣ی بەرلە زایین گوتی لەگەڵ ئاشۆریدا پێوەندی فرەیان هەبووە و لە تەتەڵەی ئاشۆریدا ناوی گوتی هەڵکەندراوە و رۆژهەلاتناسان واژەی (گوتی، کوتی، کاردۆ، کاداک، کورتیوی، سیری یا سیرتی و کاردیخۆیی) بە هاوڕیشە و ڕەگاژوی واژەی کورد- ی دەزانن (ئەمین زەکی، هەر ئەوێ) وە کارسای لە ناوچەی کرماشان و لوڕستانی ئێستا ، سەریان هەڵداوە . (ئەمین زەکی سەرچاوەی بەرو، ڕەشید یاسەمی سەرچاوەی بەرو) کە ئەوانە بۆ ماوەی شەش سەدە بەوپەڕی هێزەوە لە بابیلدا حوکومەتیان کردوە. بە فەرمودەی ئەمین زەکی و ئایەتوڵلا مەردۆخ کوردستانی لوڕ و کاسای کورد بون و واسیلی نیکتین دوپاتە لەسەر ئەمە دەکا و دەڵێ: «**کورد لە بنەڕەتا لەسەر ئەم خاکە بون.**» و لەگەڵ خالیدی و گورجی و ئەرمەنی خزمن (کورد و کوردستان، نیکتین، هەر ئەوێ) و مانناییەکان باپیرەی ماد و ئازەربایجانی بون(پیرنیا، هەر ئەوێ) . کورد لە ماد- ە و پارسیش پس مامی مادە و لە زاگروس ژیاون و ئیمپەراتۆری مادیان لە ساڵی ٧٢٧ بەرلە زایین سازداوە (یاسەمی ڕەشیدف هەر ئەوێ) مەسعودی لە کتێبی تەنبیهـ و ئیشرافو مروجوزەهەب و تاج عەروسی خۆیدا لە روی مەتن و دەقی پەهلەویدا کورد، دەباتەوە سەر ئیسفەندیاری کوڕی مەنوچیهری پێشدادی (ڕەشید یاسەمی، هەر ئەوێ) هەندێ لە زانایان نوسیویانە کورد، کوردی مەرد (مارد) ە و مەرد و مرۆ و ماد و مەجوس و مر، باپیرەی کورد و لوڕن . ویلیام ئۆ داگلاس ئامریکایی دەڵێ:« کورد لە ریشە و نیژادی ماد ـــ ە و زمانی کوردی و فارسی لە یەک ریشەن.(ویلیام. ئۆ. داگلاس، سەرزەوی شگفت ئەنگێز و مەردۆمی میهرەبان، تەرجەمەی فەرەیدون سەنجەیی، گۆتەنبێرگ، تاران ١٣٧٧ پەڕەی ٩٩). پرۆفسۆر ئێزەدی لێکۆلەری کوردی دانیشتوی ئەمریکا لە ساڵی ١٩٩٣ زاینی کە لە زانینگەی هاروارد بە سوخەنڕانی رایگەیاندوە و لە مامشەبەکەی ئینتێرنێتیشدا هاتووە و بە ئاشکرا دەڵێ« کورد تویژ و تویژالی جیاجیای فەرهەنگی و ژێنێتیکی پێک هاتووە کە بە درێژایی هەزاران ساڵ کۆچ و

Dr.Saleh Ebrahimi

واریدات و ئیبداعاتی فەرهەنگی بە سەریاندا سەپاوە و لەم نێوەدا، دەکرێ لە پێنج تۆێژ یا مەرحەلەی فەرهەنگی و کلتوری بە درێژایی مێژوی کۆنە و کەونارا، قسە بکەین: دەوری یەکەم دەوری (حەلەفی)یە، کە هەشتهەزار ساڵ بەر لەمڕۆ دەسی پێکراوە، مەبدەء و سەرەتای سەرهەڵدانی ئەم کلتور و فەرهەنگە، قامیشلی کوردنشینی سوریەیە و پەی بردن بەم فەرهەنگە لە نوسراوەکانی سەر سواڵەتەکانی بەجێماوی ئەو ڕۆژگارە مەیسەر دەبێ. دوەمین دەورە کە لە ساڵی ٥٣٠٠بەرلە زایین دەست پێی دەکرێ کە بە دەورەی عەبید یا (پرۆتۆفۆرات Proto - Euphratıan) دەخوێندرێتەوە. ئەم ناوە لە ناوچەیەکی عێراقدا کە لە هەڵکۆڵینەوەکانی کۆنەناسی پێوەندار بەم دەورە کە لەوێ ئەنجام دراوە، وەدەس هاتوە. ئەم دەورە کە لەگەڵ ئاسەواری دەورەی حەلەفیدا لێکدراوە بۆماوەی هەزار ساڵ لە کوردستاندا بەردەوام بووە. ئیحتمالەن هۆزی خالیدی لەم دەورەدا بون و شوێنێ زیادیان لەسەر فەرهەنگی کەونارای کوردستاندا هەبووە. دەورەی سێوەم، دەورەی هوریان(Hurrian) ـە سەرەتای ئەم تاقمە لە قەفقازدا بووە؛ کە بە کۆچکردن بۆلای باشور، لە چیا و کێفەکانی زاگرۆسدا جێگیر بون (کە لەوە دەچێ ئەم هوریانە کە لە قەفقازەوە هاتگن لە ریشەی ئاریایی بوون) ئورارتو Urartu و Guti و Kurti و ماناکان عێل و دەسەیێ بوون کە لە هوریان جیا بونەتەوە. لە ساڵی ٢٢٥٠ بەرلە زایین گوتییەکان دەسەڵاتی پیرۆزیان لە ناوچەی سۆمێریاندا بە دەس هێناوە و بۆ ماوەی ١٣٠ ساڵ حوکومەتیان کردوە. لەوە دەچێ لەنێوەڕاستی هەزارەی دوەمی بەرلە زایین نەتەوەی کورد و کوردستان، لە بن تەوژمی حاکمیەتی ژیاری هوریاندا یەکیان گرتبێ و موتەحید بوبن. شوێنی ئەم ژیارە تەنانەت لە داب و دەستور و فەرهەنگ و کلتوری ئەمڕۆژانەی نەتەوەی کورد فرە بنەڕەتی و ئاساییە. **چوارەمین دەورە،** دەورەی ئاریائیانە کە لە ٢٠٠٠ ساڵ بەر لە زایین هۆزەکانی ئاریایی ڕەگەز هێتیتیHittit و میتانی Mittani لە پێدەشت و نەرمایەکانی ماداوا و ئێران و ناوچەی سیند وێنە قارەی هێند لە دەوەرو پشت و لەنێو چیا و کێفەکانی زاگرۆسدا جێگیر بوگن. کۆچ و کۆچباری ئەم هۆزو تایفانە تا ساڵی ١٨٥٠ی بەرلە زایین درێژەی هەبووە و شوێنی فرەی لەسەر فەرهەنگ و

Dr.Saleh Ebrahimi

ئابوری نەتەوەی چیاو کێفنشینەکانی زاگرۆس و پێدەشتەکانی دەوروبەری ئەم زنجیرە کێوانە بەجێ هێشتووە. ئەرمەنی - ماد و پارس لەو ماوەدا فەرهەنگی هۆریانیان لەنێو بردووە و لە مەڵبەندی کوردستان‌دا جێگیر بون. لە روانگای ئەو لێکۆڵەرە پڕزانا کوردە، چونی ئاریایەکان بۆ سەر کوردستان، هەر وەکو هوجومی تورکەکان لە زەمانی پێک هاتنی ئیمپەراتۆری عوسمانیدا، زیانێ فرە سەخت و قورسی لە ئاداب و روسوم و کلتور و فەرهەنگی نەتەوەی کورد داوە و فرە شتی لە کورد وندا کردوە. دیارە ئاریائیانیش بەش بە حاڵی خۆیان لەسەر فەرهەنگی نەتەوەی کورد لە بەننایی و میعماری‌یەوە بیگرە تا زمان و ئایین و ئۆل و ئەو خودایەی عیبادەتیان بۆ کردوە، شوێنیان داناوە و دەسیان وەشاندوە.

دیارە شوێنی کلتوری هۆریانیش هەر وەکو جەنگی پارتی‌زانی و چریکی لەنێو نەتەوەی کورد، تا ئەمرۆیش هەر ماوە و لەبەر چاوە. ئیگلتۆن لە کتێبی کۆماری ١٩٤٦ی زایینی کوردستان‌دا ڕایگەیاندوە: ئەوانەی بەدوای دۆزینەوەی واژەی نەتەوەی کورددا، هەروەکو لێکۆڵەرانی کورد، لایان وایە لە نەخشی بەردی بابلیاندا وێنەی کەسانێ کە زیاد بینراون کە لە حاڵی ئیتاعەت کردندان لە کورد و فەرمانبەری لە کورد، دەکەن و باوەڕیان وایە کە کۆرش بە یارمەتی سوارەی کورد، کە خۆیشی هەرلە ڕەگەزی کوردە، توانیویەتی بابیل داگیر بکا و نەتەوەی کورد بە ڕیشە و ڕەسەن دەچێتەوە سەر نەتەوەی ماد. کەسانێ کە لەگەڵ کورد ژیابن ڕایانگەیاندوە کە فرە بە ئاسانی دەتوانین کوردێ لە فارسێ یا عەرەبێ یا ئەمریکایێ یا تورکێک تەشخیس بدەین و لێکیان جیا بکەینەوە. هەرچەند ئەو کوردەش جلک و لیباس و سیپاڵی کوردی لەبەرا نەبێ. دیارە نەتەوەی کوردیش هەروەکو گشت خەڵکی دنیا لە دەرو جیران و ئەو هۆزانەی هێرشیان کردۆتە سەر کورد و لەگەڵ کورد بەشەڕ هاتون، شوێنیان وەرگرتووە و ئاسەواریان لەسەر نەتەوەی کورد، بەجێماوە. (بڕوانە کوردەکان و قودرەتی ناوچەیی ج ١ عێراق، عەلیزادە شێخ‌عەتتار،چاپی ئەوەڵ‌جۆزەردانی ١٣٨٢ هەتاوی تاران،پەڕەی ٣١ تا ٢٣.)

Dr.Saleh Ebrahimi

دەوڵەتی بابان

دامەزرێنەری حوکومەتی بابان سلێمان پاشای بەبە ـ بابان بووە. ئەم میر و پاشا کوردە، لە سەرەتای پێکهاتنی عوسمانی لەبەر ئازایی و شیاوی و بوێری و بەهۆی ئەو خزمەتانە کە لە جەنگی عوسمانی لەگەڵ مەسیحیانی رومی شەرقی، لەخۆی نیشانی داوە، لەلایەن سوڵتانی وەختی عوسمانی، یارمەتی درا و بووە حاکم و فەرمانڕەوای بەشێ لە خاکی کوردستان. سلێمان پاشا فرە بەپەلە پەرەی بە سەرزەوی بن فەرمانی خۆی داوە. لە ساڵی ٩٧٩ی مانگی سلێمان پاشا رەسمەن بەناوی یەکێ لە حوکومەتەکانی مەلبەندی عوسمانی ناسراوە یا لە ساڵی ١١١١مانگی یا ١١١٥، بۆتە حاکم و تا سێ سەدە دەسەلات و حوکومەتی بابان بەردەوام بووە. بابان: باوان: ماڵی دایک و باوک، مەڵبەند و هۆزێک لە شارەزور و ئەردەڵان، بنەماڵەیەکی پاشایی کورد بووە کە لەم دواییەدا لە شاری سلێمانی و خاکی شارەزوردا کە لە بەرەی فەقێ ئەحمەد دارەشیمانە و بە ڕەگەز موکریانین و باپیرەگەورەی ئەوان کە بداغ سوڵتانە و ئارامگەکەی لەنێو گومەزێکدا لە باشووری شاری مەهابادە (بڕواننە فەرهەنگی کوردستان، گیوی موکریان، چاپی یەکەم، ساڵی ١٩٩٩ز، ئاراس، هەولێر).

مەلاعومەر رەنجوری دەڵێ: سلێمانپاشای بابان دوەم کوڕی خالیدپاشای بابان، ساڵی ١١٧٨ مانگی و ١٧٦٤ ـ١٧٦٥ ز ـ بە دەس فەقێ برایم نەوەی عومەراغای بلباس کوژراوە بە تۆڵەی باپیری کە بە دەس سلێمان پاشای بابان لە قەلاچوالان کوژراوە و عەللامە مەلاعەبدوڵڵای بێتوشی لە پشت کتێبی بهجەی مەرزیە، نوسراوی خۆی بە دەس خۆی، نوسیویەتی لە ١١٧٨ مانگی سلێمان پاشای بابان بە دەس فەقێ برایم ناوێ کوژراوە.

خاک و سەرزەوی بن دەسەڵاتی حوکومەتی بابان مەڵبەندێ لە کوردستانی باشوری ئێستا بووە، کە سلێمانی و شارەزور و ...گرتۆتە بەر. لە زەمانی شاتۆماسبی سەفەوی کوردزادە، میری بابان بەناوی سلێمانپاشا، توانی بەشێ لە سەرزەوی بن دەسەڵاتی ئەردەڵان بەدەس بێنێ، بەڵام کوڕ و جێنشینی ئەو بەناوی سەلیم پاشای بابان لەگەڵ

Dr.Saleh Ebrahimi

سلێمان‌پاشای سەفەوی دۆستی ساز دا، چونکا لەو زەمانەدا لەبەر کز و کەنەفتی عوسمانی، لە دەرباری عوسمانی خۆی کێشا دواوە و لەگەڵ سەفەویدا دۆستی دامەزراند.
هەندێ لە میرانی بابان لەبەر دەرگیری لەگەڵ رەقیبانی هاوتایەفەی خۆیان، هەر کاتێ لە یارمەتی‌دانی عوسمانی بێ‌هیوا دەبون، لە پاشایانی ئێرانی کۆمەگیان دەویست. تەنانەت لەدەورانی تورکەمەنی قاجار کە لە ئێران پاشا بون ئەورەحمان پاشای بابان هەر دو ساڵ یەکجار، لە تاران دەچووە دیداری شا، تا دۆستی و وەفاداری خۆی بە شای قاجار لە ئێران نیشان بداو مەحمود پاشای کوری ئەورەحمان پاشای بابانیش لە تەک شازادەکانی قاجاردا پێوەندی توند و تۆڵی هەبووە. بۆ وێنە فرە دۆستایەتی لەگەڵ عەباس میرزا، حاکمی کرماشان‌دا هەبووە. دەڵێن مەحمودپاشای بابان لەسەر مەشوەرەتی حاکمی کرماشان کە لە تورکەمەنی قاجار بووە، هێرشی کردە سەر بەغا و دوای لەناوبردنی حاکمی بەغا ، مرۆڤی دەس‌نیشانی خۆی لەوێ داناوە. عەبباس میرزای قاجار فرە لە بابانەکان نێزیک بووە و لە دەمەقرەی خانەوادەیی بابانەکاندا خۆی تێ‌هەڵقورتاندوە و ئەمیرانی بابان، فرە بە قسەی عەبباس میرزا هەستاون و دانیشتون و لە کاتی گیرو گرفتا، دەچونە ولاتی ئێران. لەملاشەوە حوکومەتی عوسمانی فرە دەکۆشا تا دلی پاشا بابانەکان رابگرن و ئۆگر بە خۆیانی بکەن و تەنانەت ئەونە فرە بە ئەحمەدپاشای بابان کۆمەگیان کردوە تا بووەتە حاکمی حیجاز و یەمەن. بەلام بەداخەوە حاکمانی بابان کە ناخۆشی و دوبەرەکایەتی و چەند بەرەکایەتی کەوتە نێوانیان هەروەکو خۆرە، خۆرەیان گرت و سەرەنجام تورکی عوسمانی دەرەتانی بۆ هەڵکەوت و لە ساڵی ١٢٦٠ مانگی پیاوی خۆی لە جێی دانان و دوایی بە دەسەلاتی بابان هێنا.
بابان ناوی یەکێ لە بنەماڵە گەورەکانی حوکومەتی کوردە کە لە سەدەی ١١ی مانگی بۆ ماوەی ٢٠٠ ساڵ لە بن چاوەدێری حوکومەتی عوسمانی (والی بەغا) یا ئێران، بەوێنەی خودموختار و جار بەجاریش نیوە سەربەخۆ بە سەر بەشێ لە کوردستانی باشوردا فەرمانرەواییان کردوە. (هیدایەت ٤١٣/٩؛ ئەبولحەسەن موستەفەوی، ٤٥٤، مونشی بەغدادی، ٥٩)

Dr.Saleh Ebrahimi

ناوی ئەم بنەماڵە مەزنە (بەبە یا بابان) بووە (محەمەد کازم، ٢٧٧، ئوستورابادی، ٢٠، ئێرانیکا٣٥٧ /١١١، ئیدمۆندز ٦٥، کۆبە) گەورەکان و حاکمانی کوردی بابان ئەم شۆرەتەیان لە هۆزی پڕژمار و پڕحەشیمەت و پڕ هێزی بابان بەدەس هێناوە.
(بدلیسی، ٣٤) زۆربەی لێکۆڵەران ئەم ناوە ئەدەنە پاڵ بەبە یا بابان سلێمان سەرۆک و دامەزرێنەری ئەم بنەماڵە ناودارە کە **دەوڵەتی کوردی ساز داوە.**
(نیکتین ٣٥٣).

پێشینە: ئەسڵ و نەسەبی بابانەکان بەڕاستی و دروستی رون نەکراوەتەوە. هەندێ ئەوان دەبەنەوە سەر هۆزی بەنیخالید و هۆزی نورەدینی کە لە رەگزیدا لەگەڵ هۆزی پشدەر (پژدەر) و (بلباس) هەم ـ یەکدەگرنەوە (عەزاوی عەشایر... ، ١٠٠/٢ دەفتەر، ٣٣١) هەندێتر لە سەر بنەڕەتی شەرەفنامەی بدلیسی بابان بە جێنشینی هۆزی گەورە و رەسەنی سۆران، دەزانن (نیکتین، ئێرانیکا، هەر ئەوێ). بدلیسی کە ناوی حاکمانی بابان دەبا، ئەوان بەناوی حاکمانی پڕهێز و پڕ حەشیمەت و پڕژماری کوردستان، ناو دەبا و یادیان لێدەکا و دەنوسێ: پیر بوداغ بەبەیی لە سەرکردە و سەرۆکە مەزن و ناودارەکانی خانەدانی بابانە کە حوکومەتی شارەزور و ئەو دەورەی بە دەس بووە و دوای پیر بوداغ و برازاکەی ئیتر حوکومەتی بابان نەما و تەنیا ناویان بەسەر زارانەوە ما. (پەڕەی ٣٦٢ـ ٣٦٣، و هەروا بڕوانە عەزاوی هەر ئەوێ ٩٨/٢). لەم روەوە ناتوانرێ بابانەکانی ئێستا لەگەڵ بابانەکانی رۆژگاری عوسمانی پێوەند بدرێ. زۆربەی مێژوزانان و لێکۆڵەران لەسەر ئەم باوەڕەن کە فەقێ ئەحمەد داریشمانە، باپیرەگەورەی بابان لە دەورەی عوسمانیدایە (هەر ئەوە ٩٨/٢ ـ ٩٩، جەودەت ٣٤٣/١، ئیدموندز٢٣٩، ئیبراهیمی شەپۆل زانایانی کورد ج ٢ پەڕەی ١٩٣ تا ١٨٢، چاپی ١٣٧٩ هەتاوی تاران) و لە رەگاژوی سەرکردەکانی هۆزی پژدەر بووە. کە لە هەرێمی شارباژێر (سلێمانی ئێستا) دەژیان. شاری سلێمانی لە ساڵی ١٧٨٤ ز و ١١٩٩ مانگی ساز دراوە محەمەد ئەمین زەکی : تاریخی سلێمانی پەڕەی ٩٥ (دوڕە، ٧٦، جەودەت هەر ئەوێ) فەقێی ئەحمەد مرۆڤێکی ئازا، بوێر و نەترس و زانا و لە کارزان بووە. لە سەر بنەڕەتی ئەفسانەیەک نوسراوە کە فەقێ ئەحمەد لە جەنگی تەن بە

Dr.Saleh Ebrahimi

تەندا توانیویەتی کچی ئیمپەراتۆری فەرانکها لە کۆی زین بهێنێتـە خـوارێ و یەخـسیری بکا (ئێدمۆندز هەر ئـەوێ، ئیبراهیمـی شـەپۆل هـەر ئـەوێ.) جـا دوای فـەقێ ئەحمـەد کوڕەکەی بەناوی ماوەند (ماودو) لە شارباژێڕ و دەوروبەریدا هێز و هەیبـەت و دەسـەڵاتێ فرە پرۆزەی چاک و باشی بە دەس هێناوە (دوڕە ٧٧، جەودەت هەرئەوێ، عەزاوێ هەر ئەوێ، ٩٩/٢) کوڕی ماوەند، نەوەی فەقێ ئەحمەد، سلێمان‌بەگ نـاودار بـە ببـە سـلێمان (بابا سلێمان لـە نیـوەی دوەمـی سـەدەی ١١ی مـانگی‌دا لـە شـارباژێڕ بـەردی بناغـەی حوکومەتی بابانی داناوە و دەوڵەتی بابانی دامەزراندوە. (دوڕە هەر ئەوێ، زەکی ١٩٨/١)

حوکمڕانی بابان: سەرۆکایەتی کردنی حوکومەت لەنێو ئەم بنەماڵـە مەزنـدا بـە وێنـەی میراتگری بووە، بەڵام ئەو شێوە حوکومـەت کردنـە تایبـەت بـە یـەک خانـەدان نـەبووە. بنەماڵەی وەکو عەزیزاغا، ساحێبقران، ئەحمەداغا و شێخەکانی بەرزنجی، هەر یەکـە لـەو خانەدانانە خاوەنی هێز و دەسەڵات بوون.

لە بابەت تەرتیبی فەرمانڕەوایی و زەنجیرەی ڕەچەڵـەک و نەسـەبی حاکمـانی بابـان بـە وردی رون نەکراوەتەوە و جێی بـیروڕای جیاجیایـە. جـا لەبـەر ئیختـیلافی نێوخـۆیی و ڕەخنـە کـردنی نـامۆ و بێگانـە لـەنێو بنەماڵـەی بابانـدا، زۆربـەی دەورانی حوکومـەتی حوکمڕانانی بابان کوت و پچڕ بووە و حوکومەتەکەیان پێوە لکـاو، نـەبووە. (ئێدمۆنـدز ٦٥، ٦٨ ـ ٦٩) جا هەرلەم بارو بابەتەوە، شوێن دەسەڵاتی حوکمڕانانی بابان جـار بـەجارە فـرە پەرەدار و وەسیع بووە و جارجاریش بەرتەسک و مەحدود بووە. (عەزاوی، هەر ئەوێ)

سلێمان بەگ دامەزرێنەری حوکومەتی بابان، لە (١٨٠ مانگی و ١٦٦٩ ز، گرەچـەوالان یـا قەلاچوالان ـ ی لە شارەزوردا کردویەتە پاتەخت و ناوەندی حوکمڕانی خۆی (جـەودەت، عەزاوی هەرئەوێ، ئێدمۆندز ٦٦، هیدایەت هەر ئەوێ، ریاحی ٢٣٩) . ئەم شارە تا سازدان و دامەزراندنی شاری سلێمانی (ئێستا) لە ١١٩٥ مانگی و ١٧٨١ زاینی، ناوەند و پێتەختی بابان بووە. (ئێدمۆندز هەرئەوێ). سلێمان بەگ کە مرۆڤێکی بوێر و ئاقڵ و بە مشور بووە، بە پشتیوانی و فەرمانی حوکومەتی عوسمانی پەرەی بـە وزە و هێـز و دەسـەڵاتی خـۆی داوە. (نیکتین ٣٥٢ ـ ٣٥٣) . لە ئاکامدا شارباژێڕ و شارەزور و ناوچەکانی ئەو دەورەی

Dr.Saleh Ebrahimi

خستە بن فەرمانی خۆی و فەرمانڕەوایی بابانی ڕەواندەوە و پەرەیێ فرەی پێدا. (مەردۆخ کوردستانی ٢/ ٣٩) (دوڕە، هەر ئەوێ). سلێمان بەگ بۆ زیاتر پەرەدان بە دەسەلات و خاکی بن‌دەس خۆی بە سپایێ بەرفرە هێرشی بردە سەر وەزیری عوسمانی لە شاری بەغا و شکستێ سەختی بەو دا، جا لە دواییدا لە ١١٠٥ مانگیو ١٦٩٤ ز - و لە سەرەتای پاشایی شا حسێن سەفەوی کورد، زادە، بۆ ئەوەی ئەردەلان (کوردستانی چکۆلە کراوی لکاو بە ئێرانەوە) بهێنێتە بن دەسەلاتی خۆی، سپای پێشمەرگەی خۆی بەرەو ئەو ڕەخە برد و هەورامان و مەریوان و سەقزی هێنایە بن دەسەلاتی خۆی (سەنەندجی ٥٩ -٦١) . سەرەنجام شەڕوانانی حوکومەتی ئێران، هێرشیان بردە سەر بابان و تێکیان شکاند و بە پاشەکشە پێکردن بەرەو ڕۆم و قوستەنتەنیە، ڕاویان‌نان. حوکومەتی عوسمانی بە سلێمان‌بەگ و حاکمەکانی دیکەی بابان، نازناوی پاشایان پێدا بون و پشتیوانیان لە بابانەکان دەکرد (بەلام نەک بە ڕاستی، هەر ئەوەندە کە بتوانن ملۆزم بن بۆ دەسەلاتدارانی ئێران. (شەپۆل)).

بابانەکان لە بەرانبەری ئەوەی کە لە باژ و خەراجدان بە عوسمانی تەرخان کرابون، ناچار بون لە جەنگی عوسمانی بەدژی حاکمان لە ئێران چ لە بابەت هێزی جەنگاوەران و چ لە باری دابین کردنی ئازوخە و کەرەستەی پێی‌بژیو یارمەتی و هاوکاری لەگەل حوکومەتی عوسمانیدا بکەن، کە لە عێراقدا بون. (نیکتین هەر ئەوێ). جا دوای مردنی سلێمان‌بەگ پاشا، لە نێوان کوڕانی ئەودا لە سەر بەدەس گرتنی دەسەلات جیایی و دەرگیری کەوتە نێویان و لە ئاکامدا ئەمیرنشینی بابان بە دەستی زەنگی‌یەکان و هۆزی دیکە، بەش بەش بون. دوای ماوەیەک **بەکر بەگ یەکێ لە کوڕانی سلێمان پاشا**، توانی هێز و دەسەلات بە دەس بێنێ و هەروەکو سلێمان‌پاشای باوکی بە خاک و هێزی خۆی پەرە پێی‌بدا کە سەرەنجام بەکر بەگی کوڕی سلێمان‌پاشای بابان توانی ناوچەکانی نێوان دو چەمی سیروان و زێی، زێی گچکە و هیزاب تا کێو و چیا بەرز و تەرزەکانی هەورامان بگرێ و بیهێنێتە بن دەسەلاتی خۆی. (دوڕە، هەر ئەوێ) بەکربەگ کوڕی سلێمان بەبە لە سالی ١٧١٦ز- بەدژی بەغا ڕاپەڕیوەو کوژراوە(پەڕەی ١٦٩زیرزەمین زەکی و سەلیم پاشا کوڕی

Dr.Saleh Ebrahimi

بەکربەگ لە ١١٥٦ی مانگی لە لایەن نادرشای هەوشاری کوردی قەزحلو، کراوەتە حاکمی قەلاچوالان.بەو حالەشەوە هەر لەم دەورەدا بەڕێوەبردن و گەڕاندنی حوکومەتی بابان شل و ول و نامونەزەم و لەرزۆک بووە.(١/٨٤٥ . E12)
حاکمانی عوسمانی لە بەغا ڕۆژ بۆ ڕۆژ فرەتر دەسیان لە کاروباری کەرکوک و سلێمانی وەردەدا و خەڵکیان تەنگەتاو دەکرد کە ئەو دەس‌تێوەردانەی عوسمانی لە سەرەتای سەدەی ١٢ی مانگی و ١٨ ز - دەسی پێکرا بو،کەم کەمە هێز و دەسەلاتداری سەرکردەکانی بابان و هۆزە کوردەکان لە کەم و کوڕیدا و بڕستیان لێبڕا و لە ١١٢٧ مانگی و ١٧١٥ ز - تورکانی عوسمانی، دوای ئەوەی **کوردەکانی هۆزی بڵباسیان وەحشیانە سەرکوت کرد** کە لە ناوچەی هەولێردا نیشتەجێی بون، بە هێرشێ فرە دڕندانە هەڵیان‌کوتایە سەر بابانەکان بەو بیانووە کە دەیانەوێ پەرە بە دەسەلاتی خۆیان بدەن. **بەکر بەگ** کە بەدژی حوکومەتی عوسمانی لە بەغا، جموجوڵی ساز دابو و لە یەکێ لەو بزاواندا کوژرا و قەڵەمڕەوی حوکومەتی بابان، کەوتە بن دەس خانەپاشا (خانەک) یەکێ لە شازادەکانی بابان کە عوسمانیەکان پشتیوانی بوون. خانە پاشا بە والی عوسمانی لە بەغا کە شەڕی بە ئێرانیان دەفرۆشت، فرە کۆمەگی کرد. ٠دوڕە و هەروا E12 هەر ئەوێ). لەو سەردەمەیدا کە ئێران کەوتە بن دەسی ئەفغانەکان (ساڵی سێوەمی پاشایەتی ئەشرەفی ئەفغان) ئەحمەد پاشا تورکی عوسمانی والی بەغا بە سپایێ گەورە و بە داخاز و بە پشتیوانی کردن لە سوڵتان حسێن سەفەوی، بە هاوکاری خانە پاشا حاکمی بابانو ئەوڕەحمان پاشای حاکمی هەمەدان و قەرا مستەفا پاشای حاکمی موسڵ، هێرشیان کردە سەر ئەشەرەف ئەفغان و لەگەڵیدا بەشەڕ هاتن (ئوستورابادی، ٢٠). دوای خانە پاشا والی عوسمانی لە بەغا هەر لەو ساڵەدا خالید پاشا (خالیدی یەکەم)ی لە جێی ئەو دانا (ئێدمۆندز هەر ئەوێ). خالید لە ١٩٢٧ تا حودودی ساڵی ١١٥٨ مانگی حوکمڕانی وڵاتی بابان بوو. کوڕی خالید پاشا بە نێوی سلێمان پاشای دوەم حوکومەتی بابانی گرتە دەس. (زامباور، ٣٩٨، هەروا بڕوانە نەوار، ٣٦٣). هەر لەو ڕۆژگارەدا و لە ١١٦٦ مانگی و ١٧٥٣ ز - دا ، سەلیم پاشای بابان بە یارمەتی دانی ئازاد خانی ئەفغان توانی دەس بە سەر سنە

Dr.Saleh Ebrahimi

(کوردستانی لکاو بە ئێرانەوە) بگرێ (سەنەندجی ١٠٣). سلێمان پاشا لە ١١٧١ مانگی گەڕاوەتەوە سەر حوکومەت کردن و تا ساڵی ١١٧٧ مانگی کە کوژراوە، بە سەر ناوچەکانی باباندا حوکومەتی کردوە. (زامباور، هەر ئەوێ کۆبە). دوای مردنی ئەبیلەیلە، والی بەغا، سلێمان پاشای بابان بە سپایێ گەورەوە بەرەو بەغا کەوتە ڕێی و لە نێزیک کوفری، جەنگێ بێئاکام لەنێو سلێمان پاشا و شەڕوانانی بەغا، ڕوی دا. بەو حالەشەوە سلێمان پاشای بابان تا دوا هەناسەی ژیان حاکمی پردەسەلاتی سەربەخۆی بابان بوو. (زەکی ١ /٢١٧). جا دوای وەفات کردنی سلێمان پاشای بابان و دوابەدوای کێشە کێشێکی فرە و سەخت و دەس بە دەس کردنی هێز و دەسەلات لەنێوان حوکمڕانانی باباندا کە ئەغلەب لایەنگری عوسمانی و هەندێکیشیان وەکو سەلیم بەگ لایەنگری ئێران بوون. (جەودەت،٣٤٣/١. عەزاوی، تاریخ ... ٢٧٩/٥). سەرەنجام ئیبراهیم پاشا کوڕی ئەحمەد پاشا لە ١١٩٧ مانگی و ١٧٨٣ ز گەیشتە دەسەلات. (جەودەت ٣٤٤/١. هەروا بڕوانە زامباور، هەر ئەوێ ، کۆبەی ٤٧). ئیبراهیم پاشا لە ١٢٠٩ مانگی ناوەند و پێتەختی حوکومەتی بابانی لە قەلاچوالانەوە بردە گوندی مەلکەندێ بۆ ئەو لای زنجیرە کێوی ئەزمەڕ و لەوێ شارۆلکەیەکی تازە و جوانی ساز دا و ئاوەدانی کردەوە و بەناوی باپیری یانی بە ناوی سلێمان پاشای بابان یا بەناوی کوڕی خۆی کە سلێمان/ی ناو بوو، ئەو شار و ناوەندەی پێتەختی تازەی خوی بە سلێمانی ناو نا و ئێستا سلێمانی یەکێ لە شارە ناودارەکانی کوردستانی باشوریە. (ئێدمۆندز و هەروا E12، هەر ئەوێ. بابانی ١٠٣. نیکتین ٣٥٣).

سەرزەوی و خاکی بن فەرمانڕەوایانی بابانیەکان لە پان و بەرینترین شکل و بیچمی خۆیدا، ئەم ناوچانە بوون: کۆیێ و بانە لە باکور و کوفری و گرەتەپە، لە باشور و لەلای باشورەوە تا مەندەلی و بەدرە. (ئێدمۆندز، ٦٧).

ئەوڕەحمان پاشا یەکێترە لە حوکمڕانانی بابان، کە دوای ئەوەی دەسەلاتی پەیدا کرد، فرەتر خەریکی جەنگ بو لەگەڵ عەلیپاشای وەزیری عوسمانی والی بەغا، تا بتوانێ دەسەلاتی خۆی بپارێزێ. (هیدایەت ٤١٣/٩). **لە دەورانی فەرمانڕەوایی ئەوڕەحمان پاشا**

Dr.Saleh Ebrahimi

(١٢٠٤ ـ ١٢٢٧مانگی) **کە هاوزەمـان بـو لەگـەڵ سـەربەخۆیی و خودموختـاری کامـڵی بابانەکان و تەنانەت بە سەربەخۆی کوردەکان دانراوە** (ئێدمۆندز هەر ئەوێ). لەم دەورانەدا بابانەکان ئۆگری ئێـران بـوون. ئیعتیزائوسەڵـتەنە، ١١٢ ـ١١٣). بـەڵام دوای ئـەوڕەحمان پاشای بابان، حوکومەتی خودموختاری بابـان کـەمکـەم لـە کـزی دا و تـا دوابـڕانی ئـەو خانەدانە گەورە، حوکومەت کردن لە نێو کـوڕانی ئـەوڕەحمانپاشـا مـەحمود و سـلێمان پاشای سێوەم) و کوڕانی سـلێمان پاشـا (ئەحمـەد و عەبدوڵـلا) دەس بـە دەس دەگـەڕا (زامباور ٣٩٨. ئێدمۆندز ٦٦ ـ ٦٧).

ئێدمۆندز بە نەقڵ لە سەیاحێکەوە کـە لـە ١٨٣٠ ز ـ و لـە دەورەی حوکمـڕانی سـلێمان پاشای سێوەم(١٢٤٨ ـ ١٢٥٥ مانگی) سەفەری بۆ نێو سەرزەوی حوکمڕانانی بابان کردبـو، دەنوسێ« **حوکمڕانانی بابان تابیعی هیچکام لە حوکومەتی عوسمـانی و ئێـران نـەبووە** و هەروا بە نەقڵ لە دنیاگەڕێکی دیکەوە، قسە لە دەسەڵاتی حوکومەتی ئێران دەکا کە لەنێو دەرباری بابانەکاندا هەیبووە، ریچیش لە راپۆرتێکدا لە روداوەکانی دەرباری مەحمودپاشـا کوڕی ئەوڕەحمانپاشاو دەسیسە و دەسیسەبازی کەسایەتیەکانی حوکومەتی و جیـاوازی خوازی بنەماڵەیی و هەروا لە داب و دەستور و گاڵتە و کایە و وەرزش و ڕمبازێن و سواری و ڕمبازی جەنگی کە لەنێو بابانەکاندا باوە و برەویان هەبووە، قسەی کـردوەو نوسـیویەتی: دنیاگەڕانیتر کەسانێ وەکو فرێزێر لە ١٢٥٠ مانگی و ١٨٣٤ز ـ نوسیویەتی کە حوکومەتی چکۆلـەی سـلێمانی توشـی کەنـد و کۆسـبی ناڵـەبار بـووە (هـەر ئـەوێ ٦٧ و ٦٨). مەحمودپاشای بابان لە دو دەورەی فەرمانڕەوایی خۆیدا بە پێچەوانـەی بـاوکی، پـەیمانی خۆی لەگەڵ ئێران پساند و پشتیوانی لە حوکومەتی عوسمانی کرد، بەڵام لـەو وەختەیـدا کە دەسی بە سەر موسڵدا گرت، خۆی لە حوکومەتی ئێران نێزیک کـردەوە. (کرکـوکلی، ٢٨٢ ـ٢٨٣. ئیعتیزائوستەڵـتەنە ١٤٢ـ ١٤٣ و ٣٨٣). دیـارە سیاسـەتی دەستێـوەردانی بەریتانیایش لەنێو بابانەکانـدا، بـێنـەخش نـەبووە، بابانـەکـان دەکۆشـان تـا لـە ڕێگـای راولێنسۆن سەرکونسولی بەریتانیا کـە لـە بـەغا بـووە، بـەجۆرێ دەسـەڵاتی حوکومـەتی عوسمانی لەسەر خۆیان کەم بکەنەوە. بەریتانیا لە لایەکەوە بەدوای تەقویەت و سابت

Dr.Saleh Ebrahimi

ڕاگرتنی حوکومەتی سەربەخۆ وخودموختاری بابانەوە بوو، لە لایەکی دیکەوە خەریکی ئاژاوەنانەوە و بەشەڕدانی دو حوکومەتی ئێران و عوسمانیەوە بوو، تا بتوانێ قازانجی خۆی زیاتر دابین بکا (دوڕە ٦٩). ئەو دنەدان و ئاژاوە نانەوانە بەردەوام بوو تا سەرەنجام دو حوکومەتی ئێران و عوسمانی بۆ دوایی هێنان بە دژایەتی کردنی خۆیان لەسەر سنور لە ١٢٣٩ مانگی ١٨٢٤ زاینی لەگەڵ یەک پێک هاتن و حوکومەتی ئێران لە دەس‌وەردان لەودیوی سنور چاوپۆشی کرد. لە جەنگ لەنێوان ئەحمەدپاشا و نەجیب پاشا لە نێزیکی کۆیێ لە ١٨٤٧ز ـ باوەکو بابانەکان سەخت تێوەچبون و هوزی هەمەوەندیش پشتیوانی لەوان دەکرد، بەلام سەرەنجام ئەحمەد پاشا تێکشکا و عەبدوڵلا حاکمی دەس نیشانی عوسمانی لە سلێمانی لە جێی ئەحمەدپاشای برای دانیشت، حوکومەتی عوسمانی سەرەنجام عەبدوڵلا پاشا ئاخرین حوکمڕانی بابانی لە ١٢٦٦ مانگی و ١٨٥٠ ز ـ لە حوکومەت لایاندا و بەو جۆرە **حوکومەتی ٢٠٠ ساڵەی حاکمانی بابان هەر وەکو خانەدانەکانی دیکەی حاکمانی کورد، هەروەکو حوکومەتی بۆتان، حەکاری و بادینان، تیاچون و وندا بوون** (زامباور ٣٩٨. ئێدمۆندز ١٣،٥٠،٦٠. هەروا بووە هۆی تیاچونی حوکومەتی بابان (بڕوانە بابانی ١٦٩ ـ ١٧١). لەم سەردەمەدا لە بەرەی حاکمانی بابان ژمارێ فرە لە سلێمانی و سنە باقی ماون و هەندێ لەوانە لە عێراقدا دارای پلە و پایەی بەرزی دەوڵەتین (ئێدمۆندز٦٩. ئازادپور٦٠. نیکتین ٣٥٣). بابانەکانی سنە لە سێ هۆزی پاشایان،بێگانە و ئاغایان پێک دێ. کاربەڕێوەبەران، یەکێ لە شاخەی ئاغاواتی سنە، وە بەشی حاجی داوودخانیش لە بەشەکانی بەگەکانی سنەن (مەردۆخ کوردستانی ٣٩/٢ ـ ٤٠). سەرچاوە، ناسر، ئازادپور، کۆبە لە سەر تاریخی ئەردەلان (بڕوانە .هەرئەوێ. سەنەندجی). ئەبولحەسەن موستەوفی، گولشەنی مراد بە کۆششی غولامڕەزا تەباتەبایی مەجد، تاران، ٢٣٦٩ هەتاوی. ئێدمۆندز سیسیل ج، کوردەکان، تورکەکان و عارەبەکان، تەرجەمەی ئیبراهیم یونسی، تاران، ١٣٦٧ هەتاوی. ئوستورابادی، محەمەد مەهدی، جیهانگوشای نادری، بە کۆششی عەبدوڵلا ئەنوار، تاران، ١٣٤١ هەتاوی، ئیعتیزائوسەڵتەنە، عەلیقولی میرزا، ئیکسیرو تەواریخ، بە کۆششی جەمشید کیانفەر، تاران، ١٣٧٠هەتاوی.

Dr.Saleh Ebrahimi

بدلیسی، شەرەفەدین، شەرەفنامە، بە کۆششی محەمەد عەبباسی، تاران١٣٤٦ هەتاوی. شەپۆل محەمەد سالح ئیبراهیمی، زانایانی کورد، ج دو، تاران ١٣٧٩ هەتاوی. جەودەت ئەحمەد، تاریخ، ئەستەمبوڵ ١٣٠٩ مانگی. دوڕە مەحمود، قەزیەی کوردی، بێروت، ١٩٦٦زاینی. دەفتەر، محەمەدهادی و عەبدوللا حەسەن، عێراقی باکوری بەغا، ١٩٥٥ زاینی. ریاحی محەمەدئەمین، سەفارەتنامەکانی ئێران، تاران١٣٦٨ هەتاوی. زامباور، موعجەم ئەلئەنساب وەالاشرات الحاکمە، تەرجەمەی زەکی محەمەد حەسەن و حسێن ئەحمەد مەحمود، بێروت ١٤٠٠ مانگی و ١٩٨٠ز ـ زەکی ئەمین، کورد و کوردستان، بەغا ١٣٥٠مانگی و ١٩٣١ ز. سەنەندجی، ماەشەرەفخانم، تاریخی ئەردەڵان، بە کۆششی ئازادپور، کرماشان، ١٣٣٢ هەتاوی. عەزاوی عەبباس، تاریخی عێراق، بەغا ١٩٧٢ زاینی. هەر ئەوە، عەشاییری عێراق، بەغا١٣٦٦ مانگی و ١٩٤٧ ز. کرکوکلی رەسول، دەوحەتی وزەرا، تەرجەمەی موسا کازم نورس، بێروت ١٩٦٣ز. محەمەد کازم عالەمارای نادری، بە کۆششی محەمەدئەمین ریاحی، تاران ١٣٦٤. مەردۆخ کوردستانی محەمەد، تاریخ، سنە ١٣٥١هەتاوی.مەفتون دونبولی عەبدورەزاق، تەرجەمەی مەئاسیری سوڵتانیە، بە کۆششی غولامحسێن سەدری هەوشار تاران١٣٥١ هەتاوی. مونشی بەغدادی محەمەد، ریحلە، عەبباس عەزاوی، بەغا ١٩٤٨ ز. نەوار عەبدولعەزیز سلێمان، داوود پاشا والی بەغا، داری کاتیبی عەرەبی، ١٩٧٦ز. نیکتین.و. کورد و کوردستان، تەرجەمەی محەمەد قازی، تاران ١٣٦٦ هەتاوی. هیدایەت رەزا قولی، رەوزەی سەفا، تاران ١٣٣٩ هەتاوی و هەروا بڕواننە: جەعفەر ئیسحاقی تەیمور، دایرەتولمەعاریفی ئیسلامی ج١٠ پەڕەی ٨ـ١٠چاپی١٣٨١ی هەتاوی تاران و هەروا بڕواننە E12; ıranıca . جەعفەر ئیسحاقی تەیمور . شەپۆل).

ئەو زانا و هۆنەرانەی بۆ وردەکاری فرە ئاگادار و دەربەند بە مێژوی کورد بوون تاڵە هەوریشمی خاوی کەونە روداوی پیربابانیان و پاڵەوانامەی ماڵە بابانی مەرد و نەبەردی نەتەوەی کوردیان بە نوسینی دەس و قەڵەم رەنگینی خۆیان، رازاندۆتەوەو نیشانیان داوە کە بنەماڵەی بابان لە کوردستاندا بە ناو و دەنگ و پڕبە دەسەلات بوون، بەلام بەداخەوە لەدوای پیر یا میر بوداغی بەبەیی‌کوڕی رۆستەم یا کوڕی ئەبداڵ‌بەگ و برازاکەی، دەس و

Dr.Saleh Ebrahimi

پێوەندان بۆنە جێگیر و ناوی حوکمڕانی بابانیان بۆ خۆ گرتـەوە... بـۆ نمونـە پـیر نـەزەر دەبێتە جێگر و پیربوداغ کە فرە دلاواو بوێر بووە و گۆیی نـەبـەردی لەبـەر دژ و دوژمنـان رفراندوە و فرە سەرکەوتووە. ناوچەی (لاجان) ی لە (زەرزا) ساندوە و سیوەیل و زیوەی لە سۆران جیا کردۆتەوەو سندوسی لە قزلباش پـاک کردۆتـەوە و قـەڵای مـاران (کێـوێکی سەختە لە نێوان مەهاباد و بۆکاندایە) ساز دەکاتەوە و بـە میرلیـوای خـۆیی دەسـپێرێ و هۆزەکانی موکری و بانە بە خواهیشت یا بە زۆر خـستە بـن فـەرمانی خـۆی و شـارباژێر: (سلێمانی) لە دەس ئەردەڵان دەرهێنـا و کـەرکوکی لـە دەس بـەغا سـاند و مەڵـبەندی سۆرانیشی لە دەس مـیر سـەییدی کـوڕی شـاعەلیبـەگ دەرهێنـا و لـە ئاکامـدا ئـاڵای خودموختاری و سەربەخۆی هەڵداوە و چون فرە لەنێو ئاپۆرەی خەڵکدا خۆشەویست بووە و خۆی نەپاراستووە، رۆژێک لەگەڵ پیاوی خۆی بۆ ڕاو دەچێتە ناوچەی گوندی عازەبان لە شاربازێڕ، بەڵام لەناکاو میر سەییدی کوڕی شاعەلی بەگ کە بە هەڵکەوت لەوێ بووە و میر بوداغ یا پیر بوداغ دەکوژێ. دەڵێن شایەران و خۆشخوانان لەبارەی بوێری و دلاوایـی و نانبدەیی پیر بوداغ فرە بەیتیان بـۆ دانـاوە و پەسـنیان داوە و لـە دیوەخانـان دەنـگ و ئاوازخۆشان بە ئاهەنگ لە پەسنیدا پیان هەڵگوتووە. جـا لـە دوای پیربـوداغ و برازاکـەی پیرنەزەر کوڕی بەیرام بووەتە حاکمی بابان و مرۆفێکی ئازا و دڵگوشا و بە زاکۆن بووە و بەهێزی بازو ناوچەی کوفری لە بەغا دابڕیوە و خستویەتە سـەر مەڵـبەندی بابـان و دوای مردنی پیرنـەزەر، وڵاتی بابـان کـرا بـە دو بـەش یـانی سـلێمان و مـیر بـرایم کـە دەس پەروەردەی پیربوداغ بوون دوای نەمانی پیرنەزەر بە دۆستی پێک هاتن و وڵاتی بابانیـان لەنێو خۆدا کردە دو بەش، بەڵام دوای ماوەیەک سـلێمان، برایمـی کوشـت و بەشـەکەی داگیر کرد و ١٥ ساڵ میری وڵاتی بابان بوو. جا دوای مردن کـە چـوار کـوڕی بـە نـاوی حسێن، روستەم، محەمەد و سلێمان لەپاش بەجێما. ئیبراهیم لە دوای مـردنی پیرنـەزەر ٩ ساڵ بەسەر نیوەی وڵاتی باباندا میری کردوە و دوایـی بـە دەسـی سـلێمان کـوژرا و ٣ کوڕی بەناوی حاجی شێخ، میرە و میر سلێمان، لەپاش بەجێماوە. حـاجی شـێخ وڵات و خزم و کەس وکاری بە جێی هێشت و چووە لای شاتۆماسب لە ئێران. شاتۆماسب ڕوی

Dr.Saleh Ebrahimi

پێنەدا و بە ناچار دێتە ناوچەی (نەڵێن و ئەوێی کردە جێی فەرمانی خۆیی و لەپاش نەمانی میر سلێمان وڵاتی بابانی خستە بن دەسی خۆی، بەڵام جوابە جەنگی شاتۆماسبی دەکرد و ئەویش سێ جار لەشکری دەنارده سەری، بەڵام هەر سێ جار قزلباشی بە پاشدا دەگەڕاندەوە و تێکی دەشکاندن و لە ساڵی ٩٤١ ک و ١٥٣٣ ز ـ سولتان سلێمان غەزاکەر بەغای داگیر کرد و زستان لە بەغا ما. حاجی شێخ بەرەو بەغا بۆ لای سولتان سلێمان بۆی ئاژۆت بەڵام لە ناوچەی مەرگە، گویا لە کاتی نوێژ کردندا مەرگەیان دەیکوژن‌و میرە ـی برایشی هەر لە مەرگە لە هێرشی مەرگەیاندا دەکوژرێ و لە کوردەواریدا بەیتێ بە ناوی (کاکە شێخ و کاکە میر) هەیە کە ئەو کارەساتە دەگێڕێتەوە و فرەیش بەرز و پڕە. حاجی شێخ دو کوڕی بە ناوی بداغ و سارم لە دوا جێماوە. دەڵێن شا سولتان سلێمانی غەزاکەر کە بیستی ئاوەها دڵتەزێنانە حاجی شێخ و میرەی برای بە دەسی خەڵکی مەرگە کوژراون، وڵاتی بابان دەدا بە بوداغی کوڕی شێخ حاجی و بۆماوەی ١٦ ساڵ بەوپەڕی دڵسۆزی و مرۆڤانی فەرمانڕەوایی کرد. بەڵام سەرەنجام حسێن بەگی کوڕی میر سلێمان، بەیارمەتی‌دانی سولتان حوسێنی فەرمانڕەوای ئامێد بوداغ کوڕی حاجی شێخی‌یان مەجبور بە ئاوارەبون کرد و پەنای بە شاتۆماسبی ئێران برد و دوای ٦ مانگ سەدرەئەعزەمی عوسمانی بە دڵخۆشی‌دانەوە بردیە ئەستەمبوڵ و کردیانەوە حاکمی وڵاتی بابان و بەرەو وڵات گەڕایەوە و لە شوێنێ کە بە ڕانیە ناودارە پێی دەڵێن حوسێن بەگی کوڕی میر سلێمان بە ٨ هەزار سوارە و پیادەوە ڕێگای لە تۆ گرتووە. بەڵام حوسێن بەگ لە باتی شەڕ بەرەو ئەستەمبوڵ دەڕوا و لەوێ دەکەینە حاکمی نیوەی وڵاتی بابان‌و پێی‌دەڵێن دەبێ لەگەڵ بوداغ‌بەگدا پێکەوە بە برابەشی بە وڵاتی بابان ڕابگەن، بەڵام کاریان کەوتە بەردەمی شێران و حوسێن بەگ و ڕوستەمی برای کرانە توزی بەربا و خەبەر بە سوڵتانی عوسمانی درا و ئەویش فرە بە ڕقەوە دەستوری دا تا هەمو کوردەکانی ئەو دەوەرە بچنە سەر بوداغ لە وڵاتی بابان، کاتێ بوداغ بەوەی زانی پەنای بە سولتان خوسێن فەرمانڕەوای ئامێدی برد و ئەویش تکای لە سوڵتانی عوسمانی بۆکرد تا بیبەخشێ.سوڵتانیش بەخشی‌و لە باتی وڵاتی بابان (عینتاب)ی پێدا و بەشەکەی

Dr.Saleh Ebrahimi

بوداغ لە وڵاتی بابان درا بە (بولیبەگ) ناوێک و لەو سەردەمەدا (سوڵتان بایەزید و سوڵتان سەلیم)ی عوسمانی لەسەر قونیە کەوتنە قونە شەڕ و پێک هەڵپرژان و بوداغ بەگ لەسەر بایەزیدی کردەوە وچووە شاری (کۆتاهیە) سوڵتان سەلیم مەرجی بۆ ئاشت بوونە دانا و بە سوڵتان بایەزیدی ڕاگەیاند کە دەبێ سەری بوداغبەگم بە بڕدراوی بۆ بنێری، چون دژ و دوژمنی خانەدانە. بایەزیدیش سەری بوداغ بەگی بە دیاری بۆ ناردە ئاستانە. بوداغ بەگ چوار کوڕی لەپاش بە جێیما. حاجی شێخ، حوسێن بەگ، محەمەد بەگ و میرسەیفەدین.حاجی شێخ لەگەڵ سوڵتان بایەزید چووە ئێران و لەوێ حاجی شێخ و هەندێ لە کوردەکانی کلکەی بایەزید کوژران و میر سەیفەدینیش مرد و محەمەد بەگیش (کەستانە)ی پێدرا و میر حوسێن کوڕی سلێمان، لەپاش بابی چون حاجی شێخی کوڕی برایم ناوچەی بابانی بۆ خۆی داگیر کردبوو، بەناچار پەنای بە شاتۆماسبی ئێران برد و شا، چراغ سوڵتانی ئیستاجلوی والی دینەوەری بە لەشکرەوە لەگەڵ خست و تا سەر سنور چون و هیچیان پێنەکرا، ئەوجارە شا گۆگەجە، سوڵتانی قاجاری والیهەمەدانی لەگەڵ خست و ئەویش هەروا کلکی پێیهەڵپەسارد و هیچی بۆ نەکرد و بۆ جاری سێوەم عەبدوڵلا خان ئیستاجلوی میرمیران و سوپاسالاری راسپارد کە وڵاتی بابان بگرن و ئەویش لەشکرێکی فرەی لەگەڵ خست تا پەلاماری وڵاتی بابان بدەن و میر حوسێن کە چاوساغی لەشکر بوو، بردنیە چیای (گەلاڵە) و نێو دارستان و حاجی شێخ لیان دەرپەڕی و لەشکری قزلباش وەک بەچکە دەڵەک لەنێو کلورەداراندا گیریان خواردبوو دوسێ هەزار قزلباش لەو شەڕەدا کوژران. شا تۆماسب لەو کارەی میرحوسێن تورە بو ئەو و محەمەد و رۆستەمی برای هەرسێکیانی خستە زیندان و پاش ماوەیەک بەردران. بەلام هەر سێ برا هەڵاتن و چونە لای سوڵتان سلێمان خانی عوسمانی و پاش ٦ ساڵ لە رۆمئیلی دەژیان بە تکای میر حوسێن بەگی فرەمانڕەوای ئامێدی لە رۆمئیلیەوە چونەوە نیشتمان و وڵاتی بابانیان پێیدانەوە. هەروەکو لە بەرا رامانگەیاند میرحوسێن کوڕی سلێمان بە دەسی بوداغی کوڕی حاجی شێخ کوژراو (خدر بەگی) لەپاش بەجێما. ئەو خدربەگە بۆ ماوەیەک ناوچەی مەرگەی بە دەسەوە بووە و لە زەمانی

Dr.Saleh Ebrahimi

سوڵتان مرادخان (میرە بەگی موکری) لە قزلباش هەڵگەڕاوە و هاتە بن فەرمانی عوسمانی و ناوچەی مەرگەیش لە خدر ساندرا و درا بە بوداغ بەگی کوڕی میرە بەگ و لەنێوان بوداغ بەگ و خدر بەگدا قڕە ساز بوو. خدر بەگ بەر مەرگ کەوت و قڕە نەما. ئێستا هۆزی بابان بێفەرمانڕەوان، بەلام نێزیکەی چوارهەزار چابک سواری ئەسب کەحێلی سەرتاپا پڕ چەکیان هەیە و سەریش بۆ کەس دانانەوێنن (شەرەفنامە بە زمانی کوردی، ئۆفیستی چاپی ۱۹۸۱ز ـ تاران، تەرجەمەی موحەقیقی ناودار شاعیری دڵسۆزی کورد و کوردستان هەژار).

هەندێ دەڵێن هۆزەکانی رۆژەکی و هەکاری لە بابانەوە هاتون و خەڵکی بابان فرە دیندارن و پیاوی زانایان فرە لێی پەیدا دەبێ. هەر ئاغایەک لە تیرەی بابان ناوچەیەکی گرتۆتە دەس و ساڵانە چوار خەروار زێڕ لەنێو خۆدا کۆ دەکەنەوە و دەیدەن بە خەزێنەی شارەزور. ولاتی بابان مولکی تایبەتی شاهانەیە و کوێخا و گزیر لەگەل خەلکەکە، فرە بە نەرمی رەفتار دەکەن. هەر ساڵە ئەندازەیەک نەغدینە و ماڵ بەوان دەگا و فلسێکی سوریش بە میرمیران و دەفتەرداران و کارگوزاران نادەن. تا ئەمرۆ(۱۰۰۵) مانگی (شەرەفنامە هەرئەوێ) باری ئەو ولاتە ئاوایە، بەلام لە برانەوەی سەدەی ۱۱ی مانگیدا فەقێ ئەحمەد کوڕی بابا میری کوڕی بوداغ بەگ کوڕی میرەبەگ، کوڕی شێخ حەیدەری موکری بناغەی فەرمانڕەوایی لەو مەڵبەندە دامەزراندۆتەوە. دیارە سلێمان بەبەی کوڕی گوشادتری کردۆتەوە تا ساڵی(۱۱۱۱ ـ ۱٦۹۹) حاکمی ئەوێ بووە و بانگ کراوەتەوە ئاستانە و کراوەتە پاشا و کەرکوکی پێیسپێردراوە، بەلام دیسانەوەش تەیموربەگی برای بەسەر ولاتی باباندا ڕاگەیشتووەو ساڵی (۱۱۱۵ـ۱۷۰۳) مردووەو سێ کوڕی (خانە بەگ، فەرهادبەگ و خالید بەگ) ی لە پاش جێماوە. لەپاش مردنی بەکربەگی برای کە بە (بەکرە سور) ناسراوە کراوەتە جێنشین و کەوشەنی ولاتی تا سەر سیروان و لەو لاشەوە تا سەر زەیی کۆیەی بردوە و (بەکرە جۆی لای سلێمانی و گوندی بەکراوای لای هەڵەبجە، (هەڵەبجەی سوتاو هیرۆشیمای کوردستان) بەناو ئەون و دوای (بەکرە سور) شارەزور بۆ ماوەیەک کەوتە بن دەس عوسمانی و لە ساڵی(۱۱۲۹ـ۱۷۱۷) دراوەتە دەس

Dr.Saleh Ebrahimi

کابرایەکی غەوارە. بەڵام خانەپاشا لە (١١٣٤ ـ١٧٢١)دا وڵاتی بابانی خستە بەر فەرمانڕەوایی خۆی و دوای ئەو خالید بەگی برای و دوای ئەویش سەلیم پاشای کوڕی بەکرە سور لە (١١٥٦ـ١٧٤٣) هاتە سەر حوکم و دوای ئەویش سلێمان پاشا و دوای ئەویش ئەحمەد پاشای برای جێگەی گرتۆتەوە و دوایە محەمەد پاشای برای لێی راساوە و بە نۆرە بە وڵاتی بابان راگەیشتون. لەپاشان مەحمود پاشای برایان بۆتە حاکم و دوای ئەویش **برایم پاشای** کوڕی ئەحمەد پاشا بۆتە جێنشین و هەر ئەویش لە (١١٩٩ـــ١٧٨٤) **شاری سلێمانی بنیات ناوە و پاتەختی لە قەڵاچوالانەوە هێناوەتە سلێمانی**. لە ساڵی (١٢٠٢ـ١٧٨٨) عوسمان پاشا کوڕی مەحمود پاشا هاتوەتە سەر کار و لە (١٢٠٤ـــ١٧٩٠) ئەوڕەحمان پاشا بۆتە حاکم و لەگەڵ دو میرەکانی پێشودا رقەبەرایەتی کردوە و هەر یەکەیان بۆ ماوەیەک حوکومەتیان بەدەس بووە و لە (١٢٢٨ـ١٨١٣) مەحمود پاشا کوڕی ئەوڕەحمان پاشا هاتۆتە سەرکار و لە پاش چوار ساڵ لادراوە و عەبدوڵڵا پاشای لە جێیدانراوە و دوای ئەویش سلێمان پاشا کوڕی ئەوڕەحمان پاشا و لە ساڵی (١٢٥٤ـ١٨٣٨) پاش ئەو ئەحمەدپاشا بۆتە حاکم و کاروباری وڵاتی رێک خستوە و سپای کوردی دامەزراندوە و لە (١٢٦٣ـ١٨٤٧) عەبدوڵڵا پاشای برای بووەتە ئەمیرو لە (١١٦٧ـــ ١٨٥١) میرنشینی بابان لەبەریەک پساوە و عەبدوڵڵاپاشا کراوەتە فەرمانداری (قاییمەقامی) شاری سلێمانی و ئیتر پەردە بەسەر ئەو میرنشینەدا دراوە تا ساڵی (١٣٤١ـ١٩٢٣) کە شێخ مەحمود حەفیدزادە بەرزنجی بانگەوازی پاشایەتی کرد و سەربەخۆیی کوردستانی راگەیاند. بەڵام ئەو زاتەش لە دو ساڵ و چەند مانگی تێنەپەڕاند. بڕوانە تاریخی سلێمانی (لە عەممانەوە تا عیمادیە) و کۆبە بە نرخەکانی مامۆستا رۆژ بەبەیانی لەسەر شەرەفنامە و شەرەفنامەی میرشەرەفخان بدلیسی کە موحەقیق و موتەرجیم و شاعیری ناوداری کورد کردویە بە کوردی. چاپی دوەم، ئۆفسێتی ساڵی ١٩٨١ز ـ تاران جەواهیری.

هەروەکو لەبەرا رامانگەیاند: سلێمان پاشای بابان کوڕی خالید پاشای بابان بووە و بۆ ماوەی چواردەساڵ لەسەر تەختی میرنشینی بابان فەرمانڕەوایی کردووە. یەکێک بووە لە

Dr.Saleh Ebrahimi

میره هەره زاناکانی خانەدانی بابان(بڕوانە شێخ مارف نودیی پەڕەی ١٧، مێژوی هۆزی بڵباس، هەر ئەوێ پەڕەی ٥٢). لە ساڵی ١١٠١ مانگیدا زیاد لە ناوچەی شارەزور و شارباژێڕ و پژدەر و بتۆین تا نێزیک کەرکوکیش دەسی دەڕۆییو هەمیشەیش لە بیر ئەوەدا بووە کە بە فەرمانی بن دەسەڵاتی خۆی زیاتر پەرە بدا. لە ساڵ ١١٠٢ مانگیدا، هێرشی بردۆتە سەر کەرکوک(دڵی کوردستان) و دلاوەر حاکمی نامۆی کەرکوکی تێشکاندوە و دلاوەری یەخسیر کردوە(تاریخی سلێمانی پەڕەی ٦٢) وە لە ساڵی ١١٠٥ مانگیدا سلێمان پاشای بابان هێرشێکی دیکەی بردۆتە سەر(محەمەد خان) کوڕی خوسرەو خانی ئەردەڵان ناوچەی مەریوان، هەورامان و سیاکێوی لەبن دەس دەرهێناوە و زۆراب بەگی سەقز و برایم بەگی مەریوانی کوشتووە(شەرەفنامە پەراوێزی ٢٢٣). ئەمین زەکی نوسیویەتی: مێستێر ریچ لە ئەحمەد بەگی بابانی بیستووە کە حوکومەتی ئێران و عوسمانی بە جوتە لە یەک کاتدا هێرشیان بردۆتە سەر سلێمان پاشای بابان. فەرماندەی سپای ئێران عەبباس زیاد ئۆغڵو بووە، ئەمیش دوای شەڕێ زۆر سەخت کە زانیویەتی با شاریان ناکا بە خاو خێزانەوە خۆی کێشاوەتە ڕەواندز و لەوێوە بە تەنیا خۆی لە ساڵی ١١١١ی مانگیدا چۆتە ئەستەمبوڵ (تاریخی سلێمانی و دەوروبەری، تەرجەمە بە عەرەبی زانای مێژوزان مەلا جەمیل ڕۆژبەیانی ٦٠). شا حوسێن سەفەوی عەبباس زیاد ئوغڵوی لە جێی سلێمان پاشای بابان داناوە. مێستێر لۆنگریک لای وایە بەیت و چریکەی دوازدە سوارەی مەریوان بۆ ئەو شەڕ و لێکدانە، ڕێک خراوە (پەڕەی ٢٢٣ شەرەفنامە کۆبە). جا دوای دامرکانی ئەو شەڕە، قاسم سوڵتان، مەزنی هەورامان دوزمانی کردبوو پێیوتبو: سەرکردەکانی کورد لە بنەوە ڕێک کەوتون لە پڕا بڕژێن بە سەرتا، خۆت و سپاکەت لەنێو بەرن. ئەویش ئیتر لە ترسی خۆی دەسی کرد بە کورد کوشتن و ماڵ وێران کردنی کورد و منارەی لە سەری کورد ساز داوە و بە هەزاران خانەدانی کوێر کردۆتەوە و بە دەیان دێی وێران کردوە و ئەوەی عەبباس زیاد ئوغڵوی پیاوی سەفەوی بە کوردی کردوە، مێژو پێی شەرمە بیگێڕێتەوە . شا حوسێن سەفەوی لە سزای ئەو نامەردییەیدا دەیباتە